

I. A generatív nyelvelmélet alapjai

„Én fölnéztem az est alól / az egek fogaskerekére —
csilló véletlen szálaiból / törvényt szőtt a mult szövőszéke
és megint fölnéztem az égre / álmaim gözei alól
és láttam, a törvény szövődéke / mindig fölfeslik valahol.”
József Attila: Eszmélet (részlet)

Mint az Előszóban említettem, ebben a kötetben egy (a másik két kötet elemzéseinek háttéréül szolgáló) egységes magyar transzformációs generatív grammatikát fogok ismertetni, amely a Kiefer (1992) által szerkesztett *Strukturális magyar nyelvtan* mondattani kötetének tanulmányaira épül.

E tanulmányok tudományos keretét egységesen a Noam Chomsky-féle (1957, 1965, 1981, 1986, 1995) *generatív* nyelvelmélet képezi, lényegében annak *transzformációs* ága, ezen belül a nyolcvanas évek második felére kialakult *módosított kiterjesztett sztenderd elmélet* (Riemsdijk–Williams 1986). A generatív iskola Chomsky-féle főirányzata ebben a pillanatban minden kétséget kizáróan a legelterjedtebb nemzetközi strukturalista nyelvészeti irányzatnak tekinthető, és azt is vitathatatlanak tartom, hogy a magyar nyelv szerkezetéről ebben a keretben született a legteljesebb, legmélyebb, a jelenségek háttérét soha nem látott élességgel megvilágító leírás – ami nem más, mint a fent említett *Strukturális magyar nyelvtan* mondattani kötete (Kiefer 1992). Mindebből az következik, hogy a felsőoktatásban – ebben a pillanatban – nem lehet alternatívája annak, hogy ebben a keretben tárgyaljuk és tárjuk fel a magyar mondatok szerkezetét (Alberti 1998-99); hiszen a hagyományos magyar mondatelmezés mögött nem áll modern tudományos alapokon nyugvó nemzetközi elmélet, és az ábrázolható jelenségek, valamint megragadható összefüggések köre is nagyságrendekkel csekélyebb, a Chomskyval szembeforduló generatív iskolák által kidolgozott elméleti keretekben pedig még csupán szórványosan születtek a magyar mondat szerkezet elemzését érintő eredmények.

Ez a helyzet természetesen az elkövetkezendő évtizedekben megváltozhat, és akkor majd ahhoz kell igazodnia a felsőoktatásnak, és némi késéssel a közoktatás szintjeinek; ezzel azt is szeretném jelezni, hogy az előző bekezdés kategorikus kijelentését nem az elfogultság mondatta velem, hanem az objektív helyzetértékelés. Már magyarul is lehet olvasni a Noam Chomsky transzformációs generatív nyelvtanának alternatíváiként az elmúlt évtizedekben kifejlődött modern (formális alapokon nyugvó) grammatikaelméletekről, például a *Lexikai-funkcionális grammatikáról* (LFG, Komlósy 2002), a *Fejközpontú frázisstruktúra-nyelvtanról* (HPSG, Trón 2002), a *Konstrukciós nyelvtanról* (Kálmán 2002), és kutatóként e kötet szerzője is egy *Generatív argumentumszerkezet-nyelvtan* nevű nem transzformációs grammatika kidolgozásán fáradozik (GASG, Alberti és tsai. 2002, Alberti–Balogh 2004). E nyelvtanok meghatározó közös vonásai, hogy szakítanak a „transzformacionalizmussal”, amely Chomsky öt-tíz évenként megújuló generatív elméletében a legmaradóbb elemnek bizonyul, visszatérnek

a szigorú matematikai alapozás és számítógépes igazolás eszméjéhez, amelyet viszont a „chomskyánusok” már kifejezetten elhanyagolnak (ebből is adódóan ezek az alternatív szintaxisok sokkal hatékonyabbnak bizonyulnak a számítógépes nyelvészeti alkalmazások területén), a szintaxis helyett pedig egyre nagyobb mértékben a lexikai komponensbe helyezik az emberi nyelveket meghatározó információ forrását.

Ebben az évtizedben azonban még a generatív elmélet transzformációs főirányzatának keretében áll rendelkezésre a legteljesebb elemzés a magyar mondat szerkezetéről, átfogó új munkák is többnyire ebben a keretben születnek (pl. É. Kiss (1998) új *Mondattan-a*), és az alternatív elméletek hívei is többnyire ezekből az elemzésekből indulnak ki és tanulnak. *Generatív grammatikai gyakorlókönyvünk* grammatikamodelljét tehát nyugodtan alapozhatjuk erre a rendszerre, azt is hozzátéve, hogy függetlenül Chomsky pillanatnyi állásfoglalásaitól konkrét nyelvészeti kérdésekben, azt nem lehet tőle elvitatni, hogy az ő alapművei (Chomsky 1957, 1965) formálták a nyelvészetet stabil alapokon álló, modern tudománnyá – amin a XX. század óta a diszciplináris fundamentum matematikai kidolgozását értjük. Magyarul nem (pusztán) arról van szó, hogy Chomsky működése nyomán egy „matematikai nyelvészetnek” nevezhető tudományág jött volna létre két tudomány határmezsgyéjén (ahogyan azt még pár évtizede sokan gondolták), hanem arról, hogy a valamennyi modern természet- és társadalomtudományban lezajló matematikai alapozást a nyelvtudományban éppen neki köszönhetjük. Hiszen a XX. századi szemlélet szerint a matematika nem egy a tudományok közül, hanem a korszerű, igazolható / megcáfolható állításokon alapuló, rendszerben gondolkodó tudományosság maga...

Nyelvtanokat több ezer éve írnak, hiszen ilyen módon próbálhatja meg valaki átadni a tudását az anyanyelvéről egy más anyanyelvűnek, aki el akarja sajátítani azt a nyelvet. Sokféle leírással lehet próbálkozni, attól is függően, hogy éppen milyen kulturális hatások érvényesülnek. A történelem folyamán a magyar nyelvet nyilván latin, német, majd a közelmúltban az angol nyelv mintájára próbálták leírni. Amit a generatív nyelvészet keres, az nem *egy* nyelvtan a sok lehetséges nyelvtan közül, hanem az *igazi* nyelvtan, a bennünk lakozó mentális grammatika, ami egy magyar anyanyelvű ember esetében a magyar nyelv benne élő tudása. *Kompetencia*, a generatív nyelvészet szakkifejezésével, ami a saussure-i *langue*-gal állítható párhuzamba (Saussure 1955); gyorsan megjegyezve, hogy a mondat leírási szintje Saussure számára még a *parole* körébe tartozott, míg a generatív nyelvészetnek a központi kérdésévé éppen a jól formált mondat megragadása vált.

A kompetencia ugyanis elsődlegesen *képességet* jelent, mégpedig egy anyanyelv beszélőjének azon képességét, hogy meg tudja ítélni egy anyanyelve szavaiból álló szósorról, hogy az megfelelő módon intonálva elhangozható-e egy valóságos magyar nyelvű beszélgetési szituációban.

Végezzük el erre vonatkozóan az alábbi kísérletet! Az (1a-b) párbeszédekben a pontsorok helyére kell az (1A-D) szósorok valamelyikét beilleszteni (hozzárendelve egy megfelelő intonációt):

- (1) a. – Mi az, ami ennyire meglepett téged?
– ...
- b. – Igaz, hogy Ede naponta felhívja Marit?
– Nem! ...
- A. Julinak a férje naponta felhívja Marit
B. Julinak a férje hívja fel naponta Marit

- C. Julinak hívja naponta fel a férje Marit
 D. a fel Julinak naponta Marit férje hívja

Ugye nem vitás, hogy az (1a) párbeszéd segítségével felvázolt szituációba az (1A) szósor illik, mégpedig olyan intonációval, amit az alábbi (2) példasorban a kezdőszótagi hangsúlyt jelző vesszők adnak meg? És ugye az sem vitás, hogy az (1b) szituációba az (1B) mondat illik, amelynek ideális intonációját az alábbi (2b) pontban adjuk meg?

- (2) a. 'Julinak a 'férje 'naponta 'felhívja 'Marit.
 b. 'Julinak a ''férje hívja fel naponta Marit.
 c. ''Julinak hívja ''naponta fel a férje Marit.

Aki elfogadja a megadott párosításokat, és elfogadja, hogy ezeket nem egy iskolában tanult nyelvészeti ismeret alkalmazása révén kaptuk, hanem egy bennünk élő intuíció alapján, az belátta az anyanyelvi kompetencia létét, és megérezhette annak lényegét összhangban az (1) fölött közölt meghatározással: magyar szósorokról tudunk pozitív vagy negatív ítéletet alkotni abban a tekintetben, hogy a megadott sorrend mellett lehet-e velük mondatot alkotni, vagy sem. Az (1D) szósor például alkalmatlan arra, hogy a szórend megőrzése mellett mondatot alkossunk vele bármilyen (nem metanyelvi) szituációban.

Időzzünk el egy kicsit a részleteknél, megelőlegezve olyan megállapításokat, amelyeket majd az elkövetkező fejezetekben ismertető grammatikai modellben tudunk rendszerbe illeszteni és összefüggéseiben feltárni!

A (2a) mondat egyenletes hangsúlyeloszlása és tipikusnak ható szórendje (alany - igekötős ige - tárgy, az igekötős ige elé beékelte szabad határozóval) nyilván kapcsolatban áll azzal a ténnyel, hogy az (1a) párbeszéd bevezető kérdése semmit nem előlegez meg a (2a) mondatban közölt információból: se Mariról, se Juliról, se annak a férjéről, se holmi ismétlődő telefonokról nem tétetik említés a kérdésben, a válasznak tehát minden eleme az újdonság erejével hat. A II. fejezetben majd rámutatunk az iménti hangtani, szórendi és pragmatikai tényezők szoros kapcsolatára, kimondva, hogy ezek egy *semlegesnek* nevezhető mondattípus jellemzői.

Szemben a (2b) mondattal, amelynek hangsúlyeloszlása olyan, mintha a *férj* szó (esetleg a *Julinak* szóval karöltve) elrabolta volna magának az utána következő szavak hangsúlyát, és szórendi tekintetben kitérte volna az igekötőt a helyéről, betelepelve a mondat középpontjába, amit majd *fókuszként* fogunk megnevezni. Mindez pedig nyilván azzal van összefüggésben, hogy az (1b) kérdésébe belefoglalt információnak a nagy részét – miszerint valaki naponta felhívja Marit – a (2b) válaszban elfogadólag ismételjük meg (előfeltevésként vesszük figyelembe, azaz *preszuppozícióként* (Kiefer 2000)), egy ponton nyújtva új információt: nem Ede a kitartó telefonáló, hanem Julinak a férje; és lám, éppen ezt az új, egy korábbi álláspontot korrigáló információt helyeztük az imént említett (hangtani - szórendi) fókuszba. A III. fejezetben fogunk az ilyen *nemsemleges* mondattípussal behatóan foglalkozni.

Miután az (1D) szósorról már megállapítottuk, hogy anyanyelvi kompetenciánk alapján nem alkotható vele magyar mondat, az (1C) szósorra kell még visszatérnünk. 100 beszélő közül 1-2 hajlamos beilleszteni az (1a) vagy (1b) szituációba, azokba olyan háttérinformációt is önkényesen beleértve, ami a kísérlet készítőjének nem állt szándékában. Ez azonban azt jelzi, hogy az (1D) szósor talán alkalmas arra, hogy valamilyen nagyon speciális szituációban mondatként intonálhassuk, például a fenti (2c) pontban bemutatott módon. Az előző bekezdésben megsejtett összefüggések alapján a

sajátos intonáció kétszeres fókusz jelentlétére utal, amit egy kétszeres korrekciónak alávetett kezdőmondatához képest állíthatunk elő:

- (3) a. *Első pletykás nő:* 'Zsuzsinak a 'férje 'hetente 'felhívja 'Marit.
 b. *Második pletykás nő:* Mit hetente! 'Zsuzsinak a 'férje ''naponta hívja fel Marit.
 c. *Harmadik pletykás nő:* Tévedtek! ''Julinak hívja ''naponta fel a férje Marit.

Ilyen jellegű mondatokról is számot fogunk adni a III. fejezetben, kipróbálva szabályaink alkalmazhatóságának a végső határait – ami egy szabályrendszer tesztelésének fontos mozzanata. Arra is érdemes már ezen a ponton felkészülni, hogy olyan szósorokról is ítéletet kell időnként alkotni, amelyek igencsak próbára teszik anyanyelvi kompetenciánkat, mert nagyon mesterkéltén hatnak, túl vannak bonyolítva, rendkívül nehézkes benyomást keltenek. Ennek oka lehet az, hogy egyes pontokon nem felelnek meg a bennünk élő grammatikai szabályoknak. Az is lehet azonban, hogy minden szabálynak hibátlanul megfelelnek, csak éppen a lehetséges befogadó beszédhelyzet rendkívül bonyolult, nyakatekert: olyan, mint a fenti (3) pontban felvázolt kétszeres korrekció, amelyben a (3c) mondat elhangzásához előfeltévként az a jóváhagyott állítás tartozik, hogy valóban van valaki, aki naponta, és éppen naponta hívogatja Marit, éspedig az illető tényleg valakinek a férje. Majd látjuk, hogy az ilyen bonyolult jelentésű mondatokat létrehívó grammatikai szabálysor is a lehetőségek felső határát ostromolja – és ilyenkor arra a következtetésre juthatunk, hogy a vizsgált mondat *grammatikus*, és hogy ennek ellenére elfogadhatósága kérdéses, arról a mögötte álló szabálysor bonyolult volta szépen számot ad. Gyanúsnak azt kell tekintenünk, ha szabályaink egyszerű alkalmazásából adódnak ilyen alig-alig elfogadható mondatok, és a befogadó beszédhelyzetet is egyszerűnek jósoljuk – ilyenkor felül kell vizsgálnunk a tesztelt grammatikai szabályrendszerünket.

Mielőtt azonban rátérnénk arra, hogy a generatív nyelvész hogyan próbálja az anyanyelvi beszélőben élő kompetenciát formális grammatikai szabályrendszerekkel modellálni, megemlítem, hogy a *kompetencia* szónak az a fordítása is releváns, hogy *illetékesség* – szósorok mondatalkotó voltának megítélésére. Ki illetékes eldönteni, hogy egy nyelvben mi helyes, és mi helytelen? Ebben a *deskriptív (leíró)* megközelítésben nem más, mint az „egyszeri anyanyelvi beszélő”, és nem a médiában általában gyakrabban megjelenő *preskriptív* („előíró”), avagy *normatív* nyelvész. Kár lenne tagadni, hogy a magyar nyelvvel foglalkozók két táborra szakadnak megközelítésük deskriptív vagy preskriptív természetére szerint, és a két tábor között időnként fellángol az ideológiai háború, különösen olyankor, ha az a kérdés, hogy a nyelv leíró kutatásába vagy a nyelvművelésbe „investáljanak-e” többet a döntéshozók. A kérdés iránt érdeklődők számára *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* Büky László által szerkesztett 2004. évi kötetét ajánlom (Büky 2004), mert itt mindkét oldal megszólal.

A *Generatív grammatikai gyakorlókönyv* anyaga természetesen a leíró paradigmába illeszkedik. Ebből a nézőpontból a nyelvművelés nem nyelvészeti, hanem inkább esztétikai kérdés; és a leíró módon közelítő nyelvész a nyelvművelő egyes ítéleteit úgy értékeli, hogy az pusztán a saját ízlését akarja ráerőltetni egy nyelvi közösségre (olyan kérdésekben is, amelyekben a tudományos kutatás még korántsem mondta ki az utolsó szót), míg más esetekben úgy szemlélve fogadható el a nyelvművelő ítélete, hogy a helytelennek bélyegzett nyelvi konstrukció nem a bennünk élő grammatikával áll ellentétben, hanem használati értéke változik dialektustól, szociolektustól, stílusregisztertől függően. A „süksüközés” például nem jelent szörnyű veszélyt a magyar nyelvre attól, hogy kijelentő és

felszólító igealakokat egybeejt, hiszen ugyanez kifogástalannak minősülő igeragozások esetében is előfordul (pl. *halljuk*); a suksüközönek azonban kétségtelenül nem árt tisztában lennie azzal, hogy beszélgetőpartnerre következtetéseket fog levonni származása földrajzi vagy társadalmi helyével kapcsolatban, vagy úgy fog vélekedni róla, hogy nem fordít kellő gondot az adott beszédhelyzetben elvárható stílusregiszter megválasztására, illetve szabályainak követésére.

Térjünk azonban vissza a kompetencia elsőként említett értelmezéséhez: az anyanyelv tudása nem más, mint *ítélethozatali* képesség anyanyelvünk szósoraival kapcsolatban. A beszéd vagy írás révén létrehozott szósorok már a *performancia* körébe tartoznak (ami a saussure-i *parole* szintjével vethető össze), és nem feltétlenül mutatják meg kifogástalanul a mögöttük álló kompetenciát: amikor fáradtak vagyunk, vagy egyszerűen összekuszálódtak a gondolataink, akkor olyan szósorokat is produkálunk, amelyek saját anyanyelvi kompetenciánknak sem felelnek meg maradéktalanul. A performancia a háttérben álló kompetenciáról „zajos információt” nyújt, és sajnos sem azt nem könnyű meghatározni, hogy ezt a „zajt” hogyan lehet egyértelműen kiszűrni, sem azt, hogy amikor szósorok tesztelésére kérjük meg egy kísérlet résztvevőit, akkor hogyan lehet őket az előítéleteiktől megszabadítani, illetve saját kutatói előítéleteinktől mentessé tenni a tesztkérdéseket.

A klasszikus Chomsky-féle megközelítés (Chomsky 1957, 1965) nyilván egy idealizált helyzetből kiindulva ad *modell*t az anyanyelvi kompetenciára és magára az emberi nyelvre. Az ismertetett kompetencia-felfogásból adódóan egy emberi nyelvet úgy lehet megragadni, mint az adott nyelv lehetséges véges szósoraiból álló óriási – végtelen – halmaz egy részhalmazát, mégpedig ugyancsak *végtelen* részhalmazát, a kompetencia pedig annak képessége, hogy e kitüntetett részhalmaz tagjait – a jól formált / *grammatikus* / mondatot alkotó szósorokat – az anyanyelvi beszélő elkülönítse a kombinatorikusan lehetséges többi szósortól – az *agrammatikus* szósoroktól; mint ocsút a búzától. Így vagyunk képesek elkülöníteni a fenti (1A-C) szósorokat az (1D) szósortól. Az iménti meghatározásban persze kérdéses a részhalmaz végtelensége, vagyis az, hogy véges hosszúságú mondatainkból, amelyek közül életünk folyamán nyilván csak véges sokat használunk, miért is alkothatnánk potenciálisan végtelen sokféléit. Ezt szemlélteti az alábbi példasor:

- (4) a. Ez egy pöttyös doboz.
 b. Ez egy pöttyös dobozt tartalmazó pöttyös doboz.
 c. Ez egy pöttyös dobozt tartalmazó pöttyös dobozt tartalmazó pöttyös doboz.
 d. Ez egy pöttyös dobozt tartalmazó pöttyös dobozt tartalmazó ... pöttyös doboz.

Minden mondatot bővíthetünk egy újabb jelzős szerkezettel, így előállítva egy újabbat; a harmadik után egy negyediket, a negyedik után egy ötödiket, az ezredik után egy ezeregyediket. Érezhetően nincsen jogunk egy olyan *K* számot mondani, ahonnan már nem lehetne tovább folytatni a mondatsort, noha tízezer szóból álló mondatot még nem mondott soha senki. A látszólagos ellentmondást úgy oldhatjuk fel, hogy azt mondjuk: végtelen sok grammatikus mondat alkotható a magyar nyelvben a kompetenciánk alapján, de bizonyos hosszúság vagy bonyolultság esetén már határt szab a performancia: vagyis beszélőként nem tudjuk előállítani, hallgatóként pedig nem tudjuk feldolgozni.

Egy nyelv tehát a generatív absztrakció szerint egy végtelen mondathalmaz, az anyanyelvi kompetencia pedig abban érhető tetten, hogy éppen e végtelen halmaz elemeinek a kiválasztására (vagyis a lehetséges egyéb elemesoroktól való elkülönítésére) alkalmazhatjuk. A (4) példasor előtt a *modell* szó is előkerült, abban a kontextusban, hogy a

generatív nyelvészet modellt kíván nyújtani az anyanyelvi kompetenciára. Azt még nem tudjuk pontosan, hogy agyunk mely zugaiban rejlik az anyanyelvi kompetencia, hogy hogyan működtethetjük, és hogyan alkotunk tényleges mondatokat (ez utóbbi a *beszédprodukciónak*) – az anyanyelvi tudás tényleges mentális természete tehát egy „fekete doboz” mélyén rejlik. Tudunk azonban róla modellt alkotni, ami azt jelenti, hogy alkotunk egy olyan rendszert, amelynek kimeneteként szintén egy nyelv kombinatorikusan lehetséges véges szósorainak a kettéválasztását kapjuk meg. Még az ilyen rendszerek is sokféleképpen épülhetnek fel. Chomsky egy adott típusú szabályokat tartalmazó formalizált szabályrendszer létrehozására tett javaslatot, amelynek kimenet-szolgáltató működtetését *generálásnak*, magát a szabályrendszert pedig *transzformációs generatív grammatikának* nevezzük. Itt jegyzendő meg, hogy a fejezet elején emlegetett alternatív generatív irányzatok más típusú szabályok alkalmazása mellett érvelnek, mint Chomsky.¹

A magyar generatív nyelvész feladata ezek után az, hogy felépítse azt a szabályrendszert – betartva a szabálytípusokra vonatkozó (irányzatfüggő) követelményeket, amely valamennyi olyan szósor generálására képes, amelyet az anyanyelvi beszélők grammatikusnak ítélnék, de egyetlen olyan szósort sem generál, ami az anyanyelvi beszélők szerint agrammatikus (emögött az az absztrakció rejlik, hogy az anyanyelvi beszélők ugyanazt a magyar nyelvet „birtokolják”). Ebben a pontos értelemben szolgálhat egy javasolt generatív grammatika az anyanyelvi kompetencia modelljeként. E könyv célja most már könnyen megfogalmazható: a magyar nyelv egy transzformációs generatív grammatikai modelljét szeretném felépíteni, elsősorban a *Strukturális magyar nyelvtan* mondatotani kötetének tanulmányaiban megadott részleges grammatikai leírásokat alapul véve.

Egy modell persze aligha lehet tökéletes egy olyan szövevényes területen, mint egy-egy természetes nyelv meghatározása. Grammatikánkat fenyegeti egyfelől a *túlgenerálás* réme: azaz hogy olyan szósorokat is generálunk, amelyeket rosszul formálnak ítél az anyanyelvi beszélő. Nyilván ennek mintájára az *alulgenerálás* lehetősége is fennáll: grammatikánk nem generál kiváló mondatokat. És persze e két hiba egyszerre is bekövetkezhet, és ténylegesen be is következik a mindennapi kutatói munka során. A lényeg az, hogy értékelni tudjuk, hol is tartunk. Erre javasolta Chomsky az *adekvátsági fokozatokat*, amelyek lényegét az alábbiakban foglaljuk össze.

Egy nyelv grammatikájának a szabályba foglalása nyilván egy-egy leírási részterület feldolgozásával kezdődik. Az iméntiek értelmében a figyelembe veendő adatok: mondatot alkotó szósorok az adott területen, illetve – ami legalább ennyire fontos – agrammatikus szósorok. Tegyük fel, hogy ezen adatsorokhoz próbálunk generatív grammatikát szerkeszteni. Amennyiben ez a grammatika a jól formált szósorokat generálja, a rosszul

¹ A szabálytípusok matematikai vizsgálata önálló tudományággá nőtte ki magát az ötvenes évektől, amelyet a *formális grammatikák és automaták elméleteként* nevezhetünk meg (ld. Partee és tsai. 1990, Alberti 2006). Ez a diszciplína absztrakt formában közelíti meg a generálás alapfogalmát, ebből adódóan többnyire kicsiny szimbólumszótárak elemeiből építenek „nyelveket”, hogy a valóságos szótárak mérete ne vonja el a figyelmet a generáló szabályok tulajdonságairól. Szorítkozhatunk például egy kételemű „szótárra”, amelyet az *a* és a *b* szimbólumok alkotnak. Pusztán e két szimbólumból is végtelen sok véges fűzér (sztring) alkotható: pl. *abba, baba, abab, a, b, ababababab, aaa, bbbbbb*. Ezek összességét az $\{a, b\}$ szótár fölötti fűzerek halmazának nevezzük, és így jelöljük: $\{a, b\}^*$. Egy absztrakt értelemben e halmaz bármely részhalmaza egy $\{a, b\}$ fölötti *nyelvnek* nevezhető. Vegyük például azon $\{a, b\}$ fölötti fűzerek halmazát, amelyek első és utolsó szimbóluma megegyezik! Így máris egy nyelvet definiáltunk, amelyben *grammatikus* a fentiek közül a következő négy fűzér: *abba, a, aaa, bbbbbb*. A többiek persze *agrammatikusok*: *baba, abab, ababababab*. Egy későbbi lábjegyzetben majd bemutatok olyan generatív grammatikát, amely éppen e nyelvet határozza meg, vagyis éppen e nyelv grammatikus fűzéreként a generálására képes, míg az agrammatikusok generálására nem.

formáltakat pedig nem, akkor kielégíti a *megfigyelési adekvátság* követelményét, vagyis a „megfigyelt” adatokhoz képest megfelelőnek ítéhető.

Ilyen grammatikák egyesítése és összehangolása révén elvileg eljuthatunk egy olyan grammatikáig, amely a teljes magyar nyelvre (mint grammatikus szósorok összességére) nézve kielégíti a megfigyelési adekvátság követelményét; ekkor elmondhatjuk, hogy grammatikánk a magyar nyelvi kompetencia *deskriptív adekvát* modellje.

Kívánhatunk-e ennél többet egy grammatikától? Meglepő módon igen; és a generatív kutatói gyakorlatban is egy magasabb cél lebeg a grammatika-készítők szeme előtt, noha korántsem értük még el a deskriptív adekvátság szintjét sem. Ez pedig a *magyarázó adekvátság* szintje. A mögöttes hipotézis az, hogy a magyar nyelvi kompetenciát többféle generatív grammatika is megragadhatja, és közülük kell az „igazit”, a magyarázóan adekvátat kiválasztani. A kifejezés annyit elárul, hogy azt a grammatikai szabályrendszert keressük, amelyik a magyar nyelv mozgatórugóit megmutatja, feltárja; és nem pusztán több száz vagy ezer konkrét szabály kaotikus gyűjteménye; hanem általánosított szabálysémák és specifikáló szabályok áttekinthető hierarchiát alkotó rendszere. De vajon miért élünk azzal a hipotézissel, hogy ilyen magyarázóan adekvát grammatika tényleg létezik, és nyilván nem pusztán a magyar nyelv, hanem valamennyi emberi anyanyelv esetében?

A válasz az *innata-hipotézisen* alapul, amely arra a megfigyelésre szándékozik magyarázattal szolgálni, hogy a gyermek nyelvelsajátító képessége sokkal fejlettebb, mint egyéb kognitív képességei: élete harmadik-negyedik évére szinte hibátlanul képes elsajátítani olyan nyelvi szabályokat, amelyeknek a megtanulása idegen nyelvű felnőttek számára nagyon nehéz (ilyen például az alanyi és tárgyias ragozás megkülönböztetése a magyar nyelvben), miközben ugyanez a gyermek például a számolás elsajátításának pusztán a legelső lépéseit teszi meg. Az említett hipotézis azon alapul, hogy a nyelvelsajátítás képessége *velünk születik* ('innata'), elkülönül tehát a többi kognitív képesség fejlődésmenetétől. Természetesen nem egy adott anyanyelv elsajátítására vonatkozik ez a képesség, hiszen magyar szülőknek válhat a gyermeke például holland anyanyelvűvé, amennyiben holland nyelvi környezetben nő fel; és általában bármilyen gyermek bármilyen emberi nyelvet képes anyanyelveként elsajátítani. A velünk születő képesség tehát egy emberi nyelvnek mint valamiféle *Univerzális grammatika* egy megnyilvánulásának elsajátítására vonatkozik.

Az Univerzális grammatikát egy olyan absztrakt nyelvtanként képzelhetjük el, amely *alulspecifikált*, és ennek köszönhetően képes egyszerre megragadni a sok-sok eltérő emberi nyelv közös tulajdonságait; a gyermeki nyelvelsajátítást pedig ennek tükrében ezen alulspecifikáltság megszüntetéseként határozhatjuk meg. Amennyiben az alulspecifikáltságot úgy értelmezzük, hogy az Univerzális grammatika egyes részletei nincsenek konkrét értékekkel kitöltve, hanem ott *paraméterek* állnak, akkor a nyelvelsajátítás nem más, mint e nyelvi paraméterek beállítása a gyermeket érő nyelvi adatok hatására.

Ne tévesszük azonban össze a fejezetben tárgyalt kétféle humán nyelvi képességet! A megszülető gyermek még nem rendelkezik anyanyelvi kompetenciával, hiszen élete első éveiben még nem érti meg az őt körülvevő „felnőtt nyelvet”, és nem képes ítéletet mondani szósorok jólfarmáltságáról. Ami vele születik, azt egyfajta „nyelvelsajátító készüléknek” nevezhetjük (*LAD: Language Acquisition Device*), amit egy olyan programcsomaghoz tudnék hasonlítani, mely működésének különböző fázisaiban a gyermeket érő nyelvi adatok különböző mozzanataira érzékeny. Ha fázisról fázisra sikeresen lezajlanak az egyes programciklusok, akkor jut el a gyermek a végeredményhez: egy anyanyelvi

kompetenciához. Érdekességként említem meg, hogy esetleg két vagy három nyelvre vonatkozóan is kiépülhet egy gyermekben az anyanyelvi kompetencia, amennyiben több nyelv hatása is éri (például egyik szülője magyar, a másik holland, a bölcsődében pedig angolul kommunikál); és éppen azért nem keveri össze reménytelenül a sok-sok nyelvi adatot, mert e nyelvek rendszereit külön-külön építi, mindegyikhez külön-külön keresve az éppen esedékes mozzanatot.

Amennyiben minden lehetséges emberi nyelv egy feltételezett Univerzális grammatika (UG) nyelvi paramétereinek egy-egy beállításaként fogható fel, akkor például a magyar nyelv „igazi” grammatikája nem más, mint az alulspecifikált Univerzális grammatika egy adott paraméter-értékeléssel. Aki így írja le a magyar grammatikát, az eleget tett a magyarázó adekvátság fent szóba került követelményének. Igen ám, de ki ismeri ezt a hipotetikus Univerzális grammatikát?! Hiszen még az egyes nyelvek grammatikáiról sem áll rendelkezésünkre deskriptíve adekvát leírás.

Az UG-t úgy képzelhetjük el, mint a számtanban egy csomó közösleges törtszám közös nevezőjét. A hasonlat alapján a generatív nyelvészet nagy nemzetközi vállalkozásának az a lényege, hogy az egyes nyelvek esetében javasolt deskriptíve (már majdnem) adekvát grammatikák körében keressük a közös vonásokat (a „közös nevezőt”), ily módon folyamatosan hipotéziseket felállítva az UG alkotóelemeiről, majd egy-egy újonnan bevont nyelv leírásának az esetében a vetélkedő deskriptíve (már majdnem) adekvát grammatikák közül azt nyilvánítjuk magyarázóan adekvátnak, amelyik leginkább felfogható az UG egy megnyilvánulásának (legalábbis az alapján, amit az UG-ról éppen feltételezünk). Egyszerűbben fogalmazva: egy adott nyelvre javasolt deskriptíve adekvát grammatikai variánsok közül az nyilvánítandó magyarázóan adekvátnak (vagyis a legjobbnak), amelyik az alulspecifikált Univerzális grammatika nyelvi paramétereinek éppen egy bizonyos beállítása révén kapható meg mint specifikált grammatika. Ez az eszme a mindennapos generatív kutatói gyakorlatban is megvalósult, és a *Strukturális magyar nyelvtan* (Kiefer 1992) mondattani kötetének tanulmányai mintaszerűen tükrözik: egy-egy leírási területen a szerző egyből az univerzálisnak feltételezett elvekből indul ki, és tulajdonképpen azokat a paraméterbeállításokat keresi, amelyek a magyar nyelvre jellemzőek. A bábeli gondolat támad fel, magasabb szinten; csak éppen nem egy konkrét ősnyelvet próbálunk rekonstruálni, hanem valami más közöset, ami az emberi fajra jellemző: egy matematikai eszközökkel megragadható, absztrakt metagrammatikát.

A fenti hipotézis szelleméből adódóan egy-egy nyelvi paraméter értéke széles körben meghatározza egy nyelv sajátosságait, vagyis ezek a korábban emlegetett „mozgatórugók”. Egy grammatikai rendszert nem több száz vagy ezer szabályocska kaotikus gyűjteményének képzelünk el, hanem úgy feltételezzük, hogy néhány mozgatórugó összjátékának sokféle variációjából adódik egy nyelvtan látszólagos szövevényessége, a kutató kezei közül mindig újra és újra kicsúszó változatossága – ahogy a fejezet mottójának választott versrészletben írja a Költő. Lényegében a nyelvtan *moduláris felépítésének* a követelményét mondtuk ki az imént: egy-egy nyelv szövevényesnek ható grammatikáját csekély számú és nagyon általános elv, megkötés és műveleti lépés gazdag kölcsönhatásának a lehetőségeiből kell levezetni.

Majd látjuk, hogy egy-egy szerkezet egyedi sajátosságait gyakran olyan szabályhármast (vagy még nagyobb szabályegyüttes) segítségével tudjuk meghatározni, amelynek egyik tagját egy *szintaktikai* modul alkotóelemének tekinthetjük, a másik tagját egy *jelentéstani* modulénak, a harmadik tagját pedig egy *hangtani* modulénak, és még olyan tényezők is beleszólhatnak, amelyeket egy *lexikai* modulban tárolhatunk a szavak

egyedi tulajdonságainak a körében. A II. fejezetben a magyar igekötő különös tulajdonságairól ilyen moduláris szemléletben fogant elemzés révén kísérelünk majd meg számot adni. Ugyanebben a fejezetben mutatjuk majd be a generatív nyelvészet felfogását a szintaktikai, a szemantikai, a hangtani és a lexikai modul (avagy *komponens*) együttműködéséről a grammatika teljes rendszerén belül: bár a középpontban a mondatszerkezetek generálásáért felelős (kétszintű) szintaktikai komponens áll, a generált mondatok alapvető hangtani és jelentéstani tulajdonságairól is számot tudunk majd adni.

Visszatérve az Univerzális grammatikára és a nyelvi paraméterekre, szemléltetés gyanánt megkíséreltem felvázolni az egyik alapvető parametrikus különbséget az angol és a magyar nyelv között követve É. Kiss Katalint (1987), amely a *konfiguracionalitás* títokzatosan hangzó tulajdonságát ragadja meg. A kérdést igazi mélységeiben majd a IV. fejezetben tudjuk tárgyalni. A lényegről azonban sok mindent elárul az alábbi példasor:

- (5) a. Andrew sold Eve Irene.²
 b. András eladta Évának Irént.
 c. András Irént Évának adta el.
 d. *Andrew Irene Eve sold.
 e. Irént eladta András Évának.
 f. Irene sold Andrew Eve.

Az (5a) pontban olvasható angol mondatnak az (5b) pontban látható tükörfordítása egy lehetséges helyes fordítás, míg azonban a magyarban a szórendet az (5c) példában bemutatott módon is megválaszthatjuk (némi jelentéstöbblet megjelenése árán), addig az angolban az ennek megfelelő szórend nem eredményez grammatikus mondatot (a konvenciók szerint ezt jelzi a csillag az (5d) szósor előtt). Kiszámolható, hogy a négy szót 24-féleképpen rakhatjuk sorba ($24=4\cdot3\cdot2\cdot1$), és ellenőrizhető, hogy mind a huszonnégy sorrend elfogadható magyar mondatot eredményez. Például az (5e) sorrend is elfogadható, válaszként egy olyan kérdésre, hogy *Hova lett Irén és Ida?* Ez a szórend történetesen az angolban is jó – lásd az (5f) mondatot, de mást jelent. (5f) szerint Irén az eladó, András a vevő, és Éva az eladott rabszolga, míg a huszonnégy magyar változat esetében mindig András az eladó, Éva a vevő és Irén az eladott rabszolga.

Megállapíthatjuk mindenekelőtt, hogy az angol szélsőségesen *kötött* szórendű nyelv, míg a magyar meglehetősen *szabad* szórendű; a korábbi (1D) példa persze figyelmeztet minket, hogy a szórend szabadsága még a magyarban is korlátok között mozog. Vegyük észre továbbá, hogy a magyarban a szórendi variánsok finom jelentéskülönbségeket mutatnak (ugyanis eltérő szituációkban használatosak). A szórendet a hangtan körébe sorolhatjuk, a jelentéskülönbségeket pedig a szemantika körébe; és hozzájuk vehetünk most egy morfológiai megfigyelést: az angol tulajdonneveken semmiféle esettoldalék nem észlelhető, míg a magyar tulajdonneveken a tárgyeset *-t*-je a részeshatározó *-nAk* ragjával és az alanyeset hangalakot nem öltő jelölésével áll szemben. Mindezen jelenségeket szoros kapcsolatba hozhatjuk a konfiguracionalitás fent említett szintaktikai paraméterével. Lássuk, hogyan!

Az angol mondatszerkezet abban az értelemben *konfigurációs*, hogy az igének és vonzatainak egy szigorúan megadott szerkezeti hierarchiában („konfigurációban”) kell

² Ezúton kérek elnézést a rabszolgatartás korát felidéző példamondatokért. A gondolatmenetből majd kiderül, hogy miért volt célszerű a *sell* 'elad' igét választanom: vonzatai nem igényelnek prepozíciót és lehetnek tulajdonnevek, amelyek nem mutatkozik meg a tárgyeset az angolban.

állnia ahhoz, hogy grammatikus legyen a mondat (ld. (5d)), illetve hogy az eladói, a vevői és az áru szerepek egy meghatározott módon osztódjanak ki (ld. (5f)). Ehhez az adott szerkezethez egy adott szórend is társul, amit az (5a) pontban mutattunk be. Az iménti értelemben a magyar nyelv *nem konfigurációs*: a változatos szórendek mögött eltérő szerkezetek állnak (a generatív nyelvészetben ugyanis az eltérő szórendről tipikusan eltérő szerkezettel kell számot adni), az eladói, a vevői és az áru szerepek kiosztása mégis változatlan. Hogy milyen is az a szerkezet, amely a generatív grammatika szintaktikai komponensében megalapozza a szórendet, másfelől megalapozza a jelentést, arról most még nem kívánok többet mondani, de annyit elárulok, hogy ugyanaz a szintaktikai eszköztár hasonlóan hierarchizált mondat szerkezeteket hoz létre az angolban és a magyarban – hiszen az UG ugyanolyan szintaktikai apparátust biztosít a két nyelvnek, a konfiguracionalitás paraméterének eltérő beállítása azonban radikális és széles körben ható különbségeket eredményez: a szerkezeti hierarchia az angolban a vonzatszerepek elkülönítésére szolgál, és ebben a morfológia alig segít, míg a magyarban a morfológiára van bízva a vonzatszerepek elkülönítésének a feladata, (így hát) a szerkezeti hierarchia finom jelentéskülönbségek érzékeltetését látja el (azonos vonzatszerepek mellett). Ami pedig a szórendi következményeket illeti: az angolban azok a szórendek jók, amelyek a háromféle vonzatszerep (eladó, vevő, áru) hatféle kiosztása révén adódnak, míg a magyarban a morfológia egyszer s mindenkorra eldöntötte a vonzatszerepeket, viszont valamennyi lehetséges szórendhez sajátos logikai-diskurzusszemantikai jelentéshozadék járul.

Minderről a IV. fejezetben a kitarító olvasó aprólékos és formalizált leírást kap; itt most a jelenségek bemutatása és az érdeklődés felkeltése volt a cél. Vegyük észre, hogy a legnemesebb feladat az Univerzális grammatika természetének a feltárása. Azt is érdemes ezen a ponton elmondani, hogy a nyolcvanas évekre nagy nemzetközi érdeklődés által övezett *magyar generatív nyelvészeti iskola* jött létre a már említett É. Kiss Katalin (pl. É. Kiss (1987)) és a *Strukturális magyar nyelvtan* (Kiefer 1992) többi szerzője körül (ld. még Kiefer – É. Kiss (1994)), ami nemcsak azért nevezhető magyarnak, mert magyar anyanyelvűek dolgoztak a magyar nyelv generatív grammatikai leírásán, hanem mert úgy voltak képesek alkalmazni az univerzálisnak gondolt szintaktikai eszköztárat, hogy egy az angoltól markánsan különböző nyelvtípust tudtak megragadni, rámutatva a felelőssé tehető döntő parametrikus különbségre. *Magyarúzóan adekvát* generatív grammatikai leírást tudtak tehát adni a magyar nyelvre és a magyarhoz hasonlóan szabad szórendű nyelvek óriási táborára. A magyar generatív nyelvészet tehát korántsem az angol leírások primitív majmolását végzi, hanem „másképp alkalmazva” ugyanazt az apparátust a magyar nyelv rendkívüli szórendi változatossága mögött rejlő csodálatosan cizellált jelentéstani rendszert tárt fel – amiről a hagyományos magyar mondattani leírások szinte semmit nem tudnak mondani, hiszen az (5) példásor magyar tagjai kapcsán csak az alanyok azonosságát, a tárgyak azonosságát és a részeshatározók azonosságát lehet megállapítani e rendszer eszköztárával.

A magyar generatív nyelvészeti iskola megjelenése szervesen fejlődési lépésként értékelhető a magyar nyelvészetben belül, bár néhány műben mintaértékű kísérlet történik arra, hogy bizonyos hazai tradíciókhoz kösse a szerző a modern gondolatokat: É. Kiss Katalin (1983, 1992) például Brassai Sámuel (1870) mondat szemléletéhez nyúl vissza, Szabolcsi Anna (1992) pedig kimutatja, hogy az egyik fontos univerzális grammatikai elvet már Lehr Albert (1902) is megfogalmazza a korabeli terminológia keretei között.

A szeretlen fejlődés döntő oka az, hogy a magyar hagyományok szerint a mondatelemzést a szavak közötti közvetlen kapcsolatok feltárásán és ábrázolásán keresztül kell megvalósítani – ezt az eljárást manapság *függőségi nyelvtannak* nevezik, míg a Chomsky (1957, 1965) számára kiindulópontot jelentő amerikai *deskriptív* (avagy *strukturalista*, megint más szempontból megnevezve *disztribúciós*) iskola (pl. Harris 1951) mondatelemzési módszere a (sorba rendezett) szósorok helyettesíthetőségén alapuló *közvetlen összetevős* elemzési eljárás volt. Erre utal a 'disztribúciós' jelző az iskola nevében, a 'strukturalista' jelző pedig arra, hogy Saussure strukturalista törekvésének a követőiről van szó.

A közvetlen összetevős elemzési módszer számot akar adni a pontos *szórendről* is, tehát nemcsak azt jeleníti meg, hogy például egy alany és egy állítmány kapcsolatával állunk szemben, hanem a sorrendjüket is számításba veszi, ellentétben a függőségi nyelvtannal. Nem meglepő, hogy így van: mint az (5) példásor mutatta, az angol nyelv elemzése során az egyik döntő kérdés az, hogy helyes sorrendben állnak-e a szavak, vagy sem. Az (5) példásorral kapcsolatos magyar nyelvi okfejtésekből vajon az következik, hogy a magyar mondatok esetében érdektelen a szórend, és ezért a magyar mondatok számára a függőségi nyelvtan az ideális elemző eszköz, míg az angol számára az összetevős elemzés? Az előbbi állítást csak akkor fogadhatjuk el, ha nem kívánunk eltérő szerkezetet rendelni az eltérő jelentésű, bár hagyományosan megegyező grammatikafunkció-kiosztású magyar mondatokhoz. De nagyon is kívánunk, mert az eltérő szerkezetekből szeretnénk levezetni azt a tényt, hogy az eltérő jelentések eltérő szórenddel és intonációs mintával jelennek meg!

Tehát a magyar mondatok számára éppúgy hasznos a közvetlen összetevők feltárásán és ábrázolásán alapuló elemzés, mint az angol számára, csak némileg eltérő okok miatt. Nemhogy elhomályosítaná ez az elemzési módszer a magyar alapvető karakterét, de éppen ellenkezőleg: kiváló eszközt kapunk a magyar mondat fent említett rendkívül „logikus” jelentéstani hátterének a pontos feltárására és ábrázolására.³

Az amerikai deskriptív iskola disztribúciós módszerét az indián nyelvek feltárásának egzakt eszközéül használták, amelynek révén a vizsgált nyelv szavainak és összetevővé összeálló szószerkezeteinek a megállapításához nem kellett a jelentéshez megpróbálni hozzáférni (kiküszöbölve ily módon egy bizonytalan elemzési faktort). Az I-II. kötetben a P1.1. mondat elemzése szolgál ennek az eljárásnak a szemléltetésére, amit alább a (6a) pontban közlünk. Meglehetősen bonyolult mondat, melyen meg tudjuk mutatni a hagyományos mondatelemzés során feltárható szinte valamennyi kapcsolat összetevős elemzésbeli megfelelőjét.

---

³ A legújabb matematikai kutatások fényében egyébként (ld. de Groot – Pogodalla 2005) nem kell kibékíthetetlen ellentétet látnunk az összetevős szerkezet és a függőségi szerkezet között: megfelelő reprezentációs technika mellett úgy számíthatók ki egymásból, mint például egy függvényből az integrálfüggvénye, továbbá a függőségi szerkezet egyfajta jelentéstani szerkezetet mutat meg. A hagyományos függőségi szerkezet azonban (még) nem képes a szórendről számot adni.

- (6) a. Péter és Marinak az öccse mélyen átérezve a feszült folyosói hangulatot megnyugtatóan elmagyarázta a diákoknak a részletes, de kissé lehangoló tájékoztatót az órák felvételéről.
- b.
1. [1] [2] [3] [4] [5] [6]
  2. [[1][2]] [3] [4] [5] [6]
  3. [[1] [2]] [3] [4] [[5] [6]]
  4. [[[[1] [2]] [3] [4]]] [[5] [6]]
  5. [[[[1] [2]] [3] [4]] [[5] [6]]]
- c. Péterék elmagyarázták a diákoknak az unalmas tanrendet.
- d. Ők elmagyarázták nekik azt.
- e. Mit magyaráztak el...? / Kinek magyarázták el a részletes, de ... felvételéről?
- f. A részletes, de kissé lehangoló tájékoztatót az órák felvételéről Péter és Marinak az öccse magyarázta el a diákoknak.

A disztribúciós eljárást tehát egy lineáris szósornak tekintett mondatra alkalmazzuk. Az első lépésekben közvetlenül összetartozó szavakat kell keresni az említett lineáris rendben szomszédosak között, és egy összetevői csomópont alatt egyesíteni őket. Majd folytatni kell a közvetlen összetevők keresését a szomszédos (elemi, illetve később összetett) csomópontok körében, miközben az újabb és újabb létrehozott csomópontokat egyenrangúnak tekintjük az egyszavas, elemi csomópontokkal az egyesítési művelet szempontjából. Az eljárásnak akkor van vége, amikor sikerül egyetlen csomópont alatt egyesítenünk az egész mondatot, vagyis megtaláltuk magát a mondatot mint a szerkezeti hierarchia csúcán álló összetevőt, amelynek a többi összetevő közvetlen vagy közvetett része.

A fenti (6b) példásor azt szemlélteti, hogy az eljárás tetszőleges lineáris sorozatra alkalmazható, vagyis egyetlen sorban elrendezett elemekre, a nyelvészeti tartalomtól teljesen függetlenül. A (6b.1) sorban még elemi összetevők sorozataként jelenik meg az első hat számjegy növekvő sorrendben felsorolva, majd az aláhúzott részekben egyesítjük az addigi összetevők némelyikét. A (6b.2) fázis az [1] elemi összetevő és a [2] elemi összetevő egyesítésének a pillanatát mutatja. A (6b.3) fázis hasonlóképpen két elemi összetevő egyesítését rögzíti. A (6b.4) fázisban azonban egy összetett felépítésű összetevőt ([[1] [2]]) egyesítünk elemi összetevővel, sőt rögtön kettővel (az egyik a [3], a másik a [4]). Itt említjük meg, hogy a három egyesített összetevő az egyesítés során kapott összetevőnek a *közvetlen összetevőjeként* nevezhető meg, mint ahogy például az [5] elemi összetevő is közvetlen összetevője az [[5], [6]] összetevőnek. Végül a (6b.5) fázis jelenti az eljárás végét, ahol a hat számjegy teljes sorozata egyetlen összetevő alá kerül, amelynek két összetevője a (6b.4) fázisban megalkotott összetevő és a (6b.3) fázisban létrehozott összetevő. Megjegyzendő, hogy a (6b.5) sorban *zárójelezési konvencióval* ábrázoltuk az összetevős szerkezeti hierarchiát, ami ugyanazt reprezentálja, mint a II. kötet ágrajzai, helytakarékosabban, de nyilván jóval kevésbé áttekinthető módon.

Amikor egy szósorra alkalmazzuk a közvetlen összetevős elemzési eljárást, akkor az összetevőegyesítési műveletet nyilván lépésről lépésre úgy kell elvégeznünk, hogy valamilyen nyelvészeti releváns kapcsolatot ragadjunk meg. A helyettesítési lehetőségtől éppen ezt várjuk: hogy az együtt kiemelhető szósorban a szavak összetartoznak, mintegy „fogják egymást” valamiféle grammatikai kohézió révén.

A fenti (6c) pontban a (6a) mondat egyszerűsített változata látható. A [*Péter és Marinak az öccse*] szósort például a [*Péterék*] egyszavas kifejezéssel helyettesíthetjük;

amúgy a mondat befejezése akár a (6a) sorban álló hosszú szósor is lehetne a *mélyen* szóval kezdve. Az említett szóötös tehát összetartozik, a hierarchikus szerveződés egy bizonyos szintjén egy összetevőt alkot. Hasonlóképpen juthatunk arra az eredményre, hogy a [*részletes, de kissé lehangoló*] szósor is egy összetevő: például az *unalmas* szó állhatna a helyén. Még egy helyettesítési javaslatot mutat a (6c) példa: a [*tájékoztatót az órák felvételéről*] szósor helyett állhatna a [*tanrendet*] szó. Az nem rontja el az eljárást, hogy a helyettesítések során a jelentés – természetesen – nem marad változatlan.

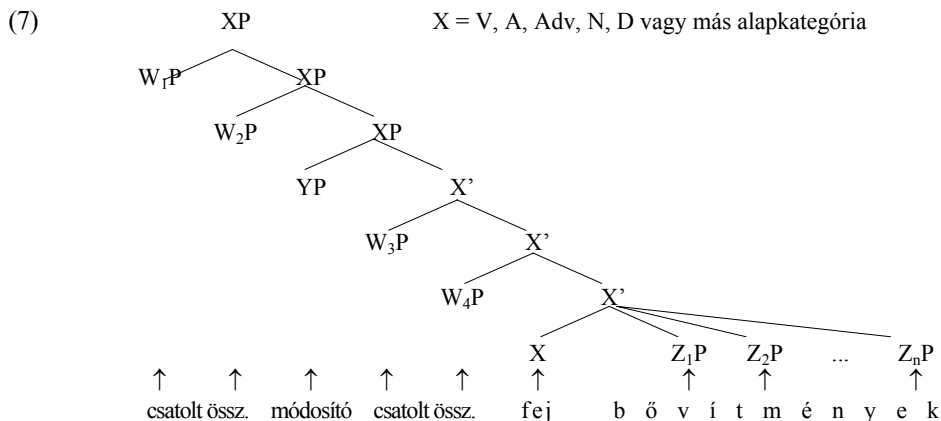
A disztribúciós lépés különleges esetét mutatja a (6d) példaszor: amikor egy *névmás* állhat egy összetett kifejezés helyén. Rokon eljárás a *rákérdezés*, vagyis amikor tulajdonképpen egy kérdőszóval helyettesítünk egy összetevőt, ezáltal igazolva a benne szereplő szavak összetartozását (6e). Sok nyelvben persze a rákérdezéssel módosul a szórend, de ez azért nem baj, mert az is a szavak közötti összetartozás jeleként értékelhető, hogy bizonyos szavak együtt mozdíthatóak el az eredeti mondat szórendjének olyan módosítása során, amely a kimeneten is grammatikus mondatot ad (6f). *Mozgatni* tehát szintén összetevőnek tartandó szósorokat lehet. Érdeemes megfigyelni a (6f) pontban, hogy a magyarban az igekötő külön elemi egységnek bizonyul, hiszen el tud szakadni attól az igetőtől, amit egyébként közvetlenül megelőz, és látszólag egy szót alkot vele.

Nem lenne érdektelen tudományos feladat pusztán a fenti disztribúciós eljárás család segítségével megpróbálni közvetlen összetevős szerkezetet rendelni a fenti (6a) mondathoz, teljes mértékben figyelmen kívül hagyva a hagyományos elemzésekből megtanult kapcsolatokat. Az ágrajzkötetben (II.) azonban nem ezt az utat követtük, mert rögtön olyan elemzést szerettünk volna nyújtani, amelynek egyetlen elemét sem kell a későbbiekben visszavonni a javasolt teljes magyar grammatika alapján.⁴ Ezt azon az alapon tehetjük meg, ha hivatkozunk a magyarzó adekvátság korábban tárgyalt követelményére. Vagyis figyelembe vesszük azt az univerzális grammatikai elméletet, amelyik egy erős általánosításrendszerként kínál egy szó egyre nagyobb és nagyobb összetevővé való bővülésének törvényszerűségeire vonatkozóan: ez az *X' elmélet* („ikszvonás”), amit egy másik nagy hatású amerikai kutatónak, Ray Jackendoffnak köszönhetünk (Jackendoff 1977).

Az X szimbólum helyére bármelyik szófaji kategóriát képzelhetjük, a bevett nemzetközi szimbólumokat alkalmazó alábbi felsorolás sorrendjében például egy igét, egy melléknevet, egy határozószót, egy főnevet, egy névelőt vagy más kategóriát (ld. Gyakorlókönyv I. O1.1.ii., 22. o.):

---

⁴ Ebben a közlésben ott rejlik az is, hogy a disztribúciós eljárással kapott közvetlen összetevős szerkezeti elemzésnek majd szoros kapcsolata lesz a generatív grammatikai elemzéssel: a generálás során nem pusztán egy szósor grammatikusságát igazoljuk egy szabálysorozat alkalmazása által, hanem ennek során minden szabályalkalmazási lépésben egy szósorhoz közvetlen összetevők fognak rendelődni, és így végső soron a levezetendő mondathoz egy teljes közvetlen összetevős szerkezeti ágrajzot fogunk kapni.

A közvetlen összetevős elemzés modern változatában nemcsak a szavak kapnak kategóriát, hanem a nagyobb összetevők is, mintegy a szófaji besorolás általánosításaképpen. Az *endocentrikusság* elve alapján egy összetevő kategóriája valamelyik tagjának a kategóriája alapján határozandó meg. Mi lesz például a *folyosói hangulat* szintagmatikus kategóriája? A *hangulat* szó főnév, hiszen a *mi?* kérdésre válaszol. A *folyosói* viszont melléknév, mert a *milyen?* rákérdezés illik hozzá. A fent említett endocentrikusságból már adódik, hogy a *folyosói hangulat* összetevő vagy főnévi, vagy melléknévi jellegűnek ítélandó. Mivel a *mi?* kérdésre válaszol, és nem a *milyen?* kérdésre, főnévi jellegű összetevőnek kell besorolnunk.

Hasonló kérdést tehetünk fel a *kissé feszült* lehetséges összetevővel kapcsolatban. Ezúttal a melléknévi jelleg győz, mert a kétszavas összetevőre nem a *kissé*-hez illő *mennyire?* rákérdezés társítható, hanem a *feszült* melléknévi jellegéhez illő *milyen?* kérdőszó. Ha viszont a melléknévi jelleget mutató *kissé feszült* összetevő egyesül a főnévi jelleget mutató *folyosói hangulat*-tal, akkor az utóbbi jelleg bizonyul dominánsnak, mivel a *mi?* kérdőszó illik a *kissé feszült folyosói hangulat* összetevőhöz: például **Mi** készítette arra Péteréket, hogy kiselőadást tartsanak a diákoknak? **A** *kissé feszült folyosói hangulat*.

Az iméntiekben tehát főnévi és melléknévi jellegű összetett kifejezésekkel találkoztunk, más megfogalmazásban *kiterjesztett* főnévi, illetve melléknévi kategóriákkal. A szintakta egyik dolga ezek után: meghatározni, hogy X és Z jellegű társuló összetevők közül melyik játssza a „kiterjedő” (sőt „tovább kiterjedő”) összetevő szerepét, illetve melyik az, amelyik a társulás során alulmarad a szófaji karakter meghatározásában. Egy földrajzi analógiával élhetünk: a Duna és a Rába győri találkozását követően az egyesült folyószakaszt Dunának nevezzük, a Rába pedig – úgy tekintjük – Győrnél véget ért. Ha X és Y összeolvadása során az X jelleg győzedelmeskedik, akkor a Z jellegű közvetlen összetevőről azt mondhatjuk, hogy ’elérte maximumát’, és ZP-vel (*Z csoportja / frázisa*) jelöljük a szintagmatikus kategóriáját.⁵ Már most szögezzük le, hogy egy Z kategóriájú szóval is egyből megtörténhet ez, ilyenkor tehát az illető szó egyszerre tekintendő Z és ZP kategóriájúnak. Az ilyen egyszavas csoportot *triviális* csoportnak nevezzük; és a fenti példákban a *folyosói* (A) triviális melléknévi csoportot alkot (AP), a *kissé* (Adv) pedig triviális határozói csoportot (AdvP).

⁵ A ’P’ a *phrase* ’frázis’ szóból eredő szimbólum, a ’csoport’ kifejezést azonban gyakrabban fogjuk használni.

A *kissé feszült folyosói hangulat* példája azt mutatja, hogy egy ZP csoporttal (*folyosói*) bővülő X kategóriájú szó (*hangulat*) még nem feltétlenül éri el lehetséges kategoriális kiterjedésének a maximumát, azaz az XP kategoriális szintet, hanem esetleg több minőségileg eltérő bővítési fázison mehet keresztül. Kézenfekvően adódik, hogy első *kiterjesztésről* (X'), második *kiterjesztésről* (X''), akár harmadik *kiterjesztésről* (X''') is beszéljünk. Jackendoff (1977) eredetileg éppen ennyi kiterjesztési fázist tartott szükségesnek. Egy olyan hipotézis vált azonban uralkodóvá, amely szerint mégis elég két kiterjesztési fázis, mert bizonyos kiterjesztési lépések nem eredményeznek (a bekezdés elején említett értelemben) „minőségileg eltérő fázist” az összetevőépítés folyamatában.

Magyar generatív szintaxismodellünk tehát az X' elméletnek a fenti (7) ábrán bemutatott változatán alapul, ahol a bővülési irányokat is az egyes építkezési fázisokban a magyarra jellemző paraméterbeállításnak tulajdoníthatjuk. Ami az ábrán látható, azt az alábbi bekezdésben leírt módon önthetjük szavakba az elmélet terminológiáját követve.

Az XP csoporttá bővülő X kategóriájú szót (vagy egy sikeres új felfogás szerint: *morfémát* (Bartos 1999)) *fejnek* nevezzük, utalva központi szerepére az összetevőépítésben. A fejhez az első kiterjesztési lépésben hozzáillesztjük az öt követő *vonzatait*: ezek teljes csoportok a folyóhasonlat értelmében – Z₁P, ..., Z_nP kategóriájúak, ahol az n szám akár nulla is lehet, tekintettel a fent már szóba hozott triviális kiterjesztési lépésre. Ezek a csoportok a *bővítményi (komplementum)* pozíciókba lépnek, ahonnan nincsenek eleve kizárva vonzatnak nem tekinthető elemek sem. Első közelítésben azonban a vonzatok megjelenését lehet meggyőzően motiválni: ha egy kifejezés a jelentésénél fogva egy kapcsolatot ír le, akkor azokat a szereplőket kell megneveznünk, akik vagy amik között ez a kapcsolat fennáll. Az *elmagyaráz* ige például olyan szituációt idéz fel, amelyben van valami, ami *elmagyaráztatik*, valaki, aki *magyaráz*, és valaki, aki *részesül* a magyarázatban. A fenti (6a) mondatban az ige mögött e három szereplő közül kettő kap megnevezést (*a diákoknak, a tájékoztatót*), az ezek szósoraihoz tartozó csoportok tehát egy V fej bővítményi pozícióit foglalják el, és V'-sá terjesztik ki e V fejet; ld. a P1.i-ii. ábrákat az ágrajzos kötetben. Hogy a szóban forgó vonzatok miért éppen DP csoportként vannak feltüntetve, azt a kérdést még ne firtassuk, mint ahogy azt se, hogy az *elmagyarázó* szereplő megnevezése számára miért lehetséges más pozíció a mondatban, mint a V fejhez tartozó bővítményi hely (v.ö. *Elmagyarázták az illetékesek a diákoknak a tájékoztatót.*). Az X' elmélet azt az általánosítást ragadja meg, hogy vonzatszerű kiegészítője még egy főnévnek is lehet: pl. *tájékoztató [az órafelvételről]*, ahol a *tájékoztató* szó az N'-sá bővülő N fej.

Hogy az X' kategóriájú összetevőt gyakran egy hozzá balról illeszkedő összetevő teszi teljes XP csoporttá, amiből egyetlen lehet (vagy nulla, mert a triviális bővítés lehetősége ezúttal is fennáll), az nem könnyen motiválható a fentihez hasonló jelentéstani megközelítés segítségével. Első közelítésben csak arra hivatkozhatunk, hogy a magyarban az igei összetevőépítés során éppúgy itt találhatjuk meg a helyet egy sajátos hozzátartozó számára, mint a főnévi összetevőépítés során: az előbbi elem az önálló szintaktikai mozgásra képes igekötő, míg az utóbbi a birtokos jelző. A tárgyalt pozíció a *módosító* (avagy *specifikáló*) megnevezést viseli.

A kétféle vonásszám úgy bizonyul elegendőnek, ha bizonyos összetevőket *csatolással* építünk egy-egy bővülő szerkezetbe. A fenti ábrán W₁-W₄ csoportja funkcionál ilyen *csatolt (adjungált)* összetevőként, ami tehát definíció szerint azt jelenti, hogy egy X^k kategóriájú összetevőhöz illesztve ugyanilyen kategóriájú összetevőt ad, tehát továbbra is egy X alapkategória k-adik kiterjesztésének célszerű tekinteni a kapott szintagmát. Kérdés persze, hogy milyen nyelvészeti érvek szólnak a kategoriális egybeesés mellett. A *hangulat*

összetevő például kaphat egy minőségjelzőt (pl. *folyosói hangulat*), de ugyanez igaz a *folyosói hangulat* összetevőre is: az is kaphat egy minőségjelzőt (*kissé feszült [folyosói hangulat]*). Sőt még ez utóbbi is kaphat egy minőségjelzőt (*az [ilyenkor szokásos] [kissé feszült folyosói hangulat]*). A bővítési lehetőséget alapul venni egy összetevői kategória meghatározásánál nyilván kézenfekvő eljárás az X' elmélet szellemében. Mi legyen ezek után a minőségjelzőt felvenni képes összetevő kategóriája? Belátható, hogy N'! Az alábbi összetevők tehát mind ebbe a kategóriába sorolandóak, amint azt a címkés zárójelzés is mutatja alább a (8) pontban. Felvethető, hogy a *hangulat* főnév miért is tekintendő N' kategóriájúnak. A válasz adódik az eddigiekből: nincsen vonzata, így tehát triviális N'-nak kell értékelnünk, ami ezek szerint egyetlen N fejből áll.

- (8) a. [N' hangulat]
 b. [N' [AP folyosói] [N' hangulat]]
 c. [N' [AP kissé feszült] [N' [AP folyosói] [N' hangulat]]]
 d. az [N' [AP ilyenkor szokásos] [N' [AP kissé feszült] [N' [AP folyosói] [N' hangulat]]]]

A másik kérdés az lehet, hogy a (8d) pontban lévő kifejezés a határozott névelőt követően még mindig tekinthető-e N' kategóriájúnak, hiszen további minőségjelző már aligha illeszthető a szósorba. Ezúttal ismét egy korábban már felbukkant gondolatra hivatkozhatunk: nem a szintaxis feltételezhető szabályai állják útját a további csatolásoknak, hanem a (4) példát követő részben kifejtett performanciakorlát, illetve olyan jellegű szemantikai rendezési követelmények, amelyek miatt a *'folyosói feszült hangulat* vagy a *''feszült ilyenkor szokásos hangulat* kifejezések jól formáltsága erősen megkérdőjelezhető (a kis kérdőjelek erre utalnak). Azt mindenesetre vegyük észre, hogy a csatolás jellegéből adódik – és éppen ezért a csatolás melletti érvként is felfogható – egy illesztési lépés *iterálhatósága*, azaz megismételhetősége.

Az ágrajzkötet PI és GY1 fejezeteinek feladata a közvetlen összetevős elemzés szemléltetése mindenféle magyar mondaton. Ehelyütt térjünk át a közvetlen összetevős elemzések tapasztalatainak *újraíró* generatív szabályok formájában való megfogalmazására, ami Chomskynak (1957, 1965) tulajdonítható fordulat a disztribúciós iskola megközelítéséhez képest! Az átfogalmazás lényege: ha egy α és egy β kategóriájú összetevő γ kategóriájú összetevőt szokott alkotni (mint ez utóbbi közvetlen összetevői), akkor ezt a tapasztalatot egy generáláson alapuló felfogásban egy ilyen újraíró szabály alakjában rögzíthetjük (Partee és tsai. 1990, Alberti 2006): $\alpha \rightarrow \beta \gamma$. Egy újraíró szabályt a generálás során bármikor alkalmazhatónak tekintünk, amikor a bemeneti feltétele – a fenti képletben egy α kategória kifejtésének igénye – fellép. Ami persze sajnos nem jelenti azt, hogy mindig olyan szósort kapunk, ami valamilyen szituációban kifogástalan mondatként elhangozhat. Ennek magyarázatára idézzük fel a modularitási elvet: csak az a szósor jól formált, amelyik a grammatika valamennyi komponensének követelményeit kielégíti. Kis kitekintés gyanánt tekintsük az alábbi példasort:

- (9) a. *A és bele Péter talált szőke.
 b. *Péternek hámozta a Mariról kapott almából.
 c. *A elfoglalt lánynak se nincs ideje megnézni az a barátja kiállítását.
 d. ???Az ablak meghámozta a szeretetet.
 e. ?A fiú, akit a lány, akinél tegnap jártunk, otthagytott, berúgott.
 e'. ???A fiú, akit a lány, akinél azon a napon, amikor a választás volt, kétszer is jártunk, otthagytott, berúgott.

f. Mari a jövő héten nem fog eljönni a filmklubba.

Kézenfekvőnek ítéljük, hogy a (9a) szósor egy adekvát magyar grammatika *szintaktikai* komponense nem generálja. Hiszen egy névelőnek (*a*) főnévre van szüksége (mert arra van predesztinálva, hogy főnévi kifejezést alkosson); egy mellérendelő kötőszó (*és*) azonos összetevői kategóriába eső szintagmákat képes koordinálni; egy igekötő (*bele*) olyan egységet kíván alkotni egy őt követő igével, amelyet egy tulajdonnév aligha zavarhat meg; egy melléknév pedig (*szőke*) egy igei állítmánnyal (*talált*) már rendelkező mondatban jelzős szerkezetet alkothatna, de ahhoz őt követő jelzett szóra, vagyis főnévre lenne szüksége; ugyanezt mondhatjuk el a *talált* szóról, amennyiben befejezett melléknévi igenévként próbáljuk felfogni. Egy (leíró, vagy pláne magyarázó szinten) adekvát generatív szintaxisnak mindezen összefüggéseket helyesen meg kell ragadnia. A (9a) szósor rosszul formált voltát tehát tulajdoníthatjuk a szintaxisnak.

A többi példáról azonban ez nem mondható el. A (9b) szófaj-, sőt morfémasorrendjének mintájára gyártott *Péternek jutott a fáról szedett almából* mondat kifogástalan, így hát nem hivatkozhatunk sem szófajok inkompatibilitására, sem arra, hogy egy szófaj elvárásai bizonyos szófajok jelenlétére ne teljesültek volna. Azt állítjuk, hogy a (9b) példában az egyes szavak egyedi *lexikai* követelményeinek megsértése jelenti a fő gondot: a *hámoz* ige például egy alany- és egy tárgyesetben álló vonzatra tart igény, a *kapott* pedig még ebben a melléknévi igenévi alakban is a képzésének alapját jelentő *kap* ige *-től* ragos vonzatra vonatkozó igényét őrzi.

A (9c) szósor ellen a *hangtani modul* emeli a legfőbb kifogásokat. A határozott névelőnek *az* alakban kell megjelennie egy magánhangzóval kezdődő szó előtt, és kettő nem állhat belőle egymás után. Álljon itt két érv amellet, hogy más grammatikai komponensek jóváhagynák a két névelőt. Általában egyenértékű a következő két megnevezés a mondatbéli okos lány barátjára: *a barátja ~ Ede*. Ezúttal azonban nem; csak ez a mondatbefejezés lenne jó: ... *az Ede kiállítását*. Egy más szórendű birtokos szerkezet is „jóvá tenné” – sőt kötelezővé tenné – a két névelő alkalmazását: ... *megnézni a barátjának a kiállítását*. A *nem van* szópair is problematikus. Tekintve, hogy némi összetevőcserével lehetne kifogástalan mondatot alkotni (*Nincs ideje megnézni a barátjának a kiállítását az elfoglalt lánynak se*), a problémát nem ítéltjük szemantikai vagy szintaktikai természetűnek, hanem egy olyan hangtani szabálynak tulajdoníthatjuk, amelyik kötelezővé teszi az *is nincs* szópair összeolvasztását *sincs*-csé.

A (9d) szósor előtt a kérdőjelek azt jelzik, hogy „formai” szempontból akár jó mondatnak is tekinthetnénk ezt a példát. Nem sértettük meg a szintaxis feltételezhető szabályait, intonációs mintát is tudunk illeszteni a szósorra (*Az 'ablak 'meghámozta a 'szeretetet*), nincs azonban olyan valós szituáció, amelyben elhangozhatna. Pontosabban egy versben el tudnánk képzelni, de ekkor pontosan arról van szó, hogy a költőnek szabadságában áll játszani a nyelvvel, és e játék részeként felszabadítania magát egyes modulok szabályai alól. Ez esetben a grammatika *szemantikai* komponensét sértettük meg, vagyis mondjuk azt a (mentális lexikonunkban tárolandó) jelentéstani követelményt, amelyet a *meghámoz* ige ró ki alanyára (legyen ember vagy eszközhasználó lény), illetve tárgyára (legyen héjas termés).

Azt állítom, hogy a (9e) szósor a grammatikának sem a szintaktikai, sem a szemantikai, sem a hangtani, sem a lexikai komponensét nem sérti meg, mégis kérdéses az elfogadhatósága. Ugyanez áll a (9e') szósorra, amelyet még nehezebb elfogadni. Mintha „lokálisan” minden tekintetben minden rendben lenne: tegnap jártunk egy lánynál, aki

otthagytott egy fiút, aki (feltehetőleg emiatt) berúgott. A (9e') mondat szerint mindez nem tegnap történt, hanem éppen a választások napján. Hol van hát a hiba?!

A rejtély megoldása a (4) példával szemléltetett nyelvi korlátlanágban keresendő. A (9e) és a (9e') szósor grammatikus képződmény, akár jól formált mondatnak is nevezhetjük őket, nehezen tud azonban *előállítani* egy beszélő, illetve *feldolgozni* egy hallgató ennyire „nehéz” szerkezetű mondatokat – a probléma a *produkción*, illetve a másik irányból közelítve a *percepción* rejlik. A *performancia* állít tehát korlátot ezúttal. Ugyanakkor a kompetenciamodellként szolgáló grammatika ebben az esetben is magyarázattal tud szolgálni: a grammatikai szabályok bizonyos jellegű alkalmazásában keresendő a szerkezet fent említett *nehézségének* az oka. A vizsgált példákban az alárendelések sokszori egymásba ágyazása ahhoz vezet, hogy összetartozó elemek (pl. *a fiú ... berúgott*) túlzott távolságba kerülnek egymástól. A grammatika- és automataelmélet (Partee és tsai. 1990, Alberti 2006) nevű formális diszciplína számára éppen az az egyik központi kérdés, hogy hogyan mérhetjük le a nyelvtani szabályoknak, illetve ezen keresztül a generált nyelveknek és azok egyes szerkezeteinek a *bonyolultságát*.⁶

Végül a (9f) példa kapcsán azt kérdezheti az olvasó: ugyan mi a baj ezzel a mondattal? Valójában semmi: adott szituációban kifogástalanul jól formált sorozata magyar szavaknak. Ami miatt idekerült a példasorba, az a *pragmatika* hatáskörének a bemutatása, vagyis „az adott szituáció” kérdésének a felvetése. Metanyelvi használata minden további nélkül lehetséges egy nyelvészetről szóló könyvben, e szöveg alapnyelvében azonban nem hangozhatna el, hiszen az író és az olvasó közös háttértudásának nem képezi a részét sem egy meghatározott Mari nevű személy, sem egy filmklub, sem „a jövő hét”. Ezek ismerete híján egy hallgató pragmatikai hibának minősítheti, ha e mondatot a beszélő neki címezi.

Miután felvázoltuk a szintaxis illetékességi területét, térjünk vissza a nyelv építkezési törvényszerűségeinek az ábrázolására szolgáló újrairó szabályokhoz! Alább megismételjük az I. kötetben közzétett szabályrendszert, ami nagyjából a hagyományos magyar mondattani elemzések leíró erejét hivatott rekonstruálni, illetve néhány ponton máris finomabb elemzést tesz lehetővé. Másfelől nézve e szabályrendszer az univerzális X' elmélet magyarra kidolgozott parametrikus változataként is felfogható, tehát hipotézist állítunk fel arra nézve, hogy bizonyos univerzális paramétereknek milyen értéke jellemző a magyar grammatikára. Kidolgozott példákkal és részletezett elemzésekkel természetesen az első két kötet szolgál; ehelyütt az általunk javasolt grammatika meghatározó elemeire szeretném ráirányítani a figyelmet.

A táblázatban a római számmal megjelölt sorok (I.I., I.II., ..., I.VI.) az univerzális grammatika meghatározó *szabállysémáit* tartalmazzák, a megfelelő alpontok pedig azt mutatják be, hogy melyik szabállysémának milyen konkrét megvalósulási formái találhatók a magyar grammatikában. Szabállysémán konkrét kategóriákról szóló konkrét újrairó szabályok olyan gyűjteményét értem, amelyet a magyarázó adekvátság igénye tart együtt, vagyis nem véletlen formai egybeesésről van szó a leírt szabályok között, hanem egy szerkezeti elem általános előfordulásáról.

⁶ Már a szabálytípusok pusztá elnevezése is árulkodik egyre nagyobb komplexitásokról: *reguláris, környezetfüggetlen, környezetfüggő, megszorítatlan*. Ezt a hierarchiát is Chomskynak (1957) köszönhetjük. A két középső típus közötti „enyhén környezetfüggő” zónát az elmúlt évtizedekben tovább finomították, mert erős elméleti érvek szólnak amellett, hogy a természetes grammatikákat alkotó szabályrendszerek valahol itt helyezkednek el (Partee és tsai. 1990, Alberti 2006).

(10) G1. Elemi újráró szabálysémák (ld. I. kötet, 36. o.)

1.0.	$S \rightarrow DP VP$	szubjektum-predikátum felbontás
1.I.	$X^n \rightarrow X^{n-1}$	triviális átalakítás
1.II.	$X^n \rightarrow YP X^n$	adjunktumok csatolása
	a. $X=A, Adv, V; Y=Adv; X^n=XP$	szabad határozó
	b. $X=N; Y=A; X^n=X'$	minőségjelző
	c. $X=N; Y=Det; X^n=X'$	mennyiségjelző
1.III.	$XP \rightarrow YP X'$	módosító
	a. $X=V, Adv, A, Inf; Y=Adv$	verbális jellegű módosító: igekötő
	b. $X=N, D; Y=D$	rövid és hosszú birtokos
	c. $X=Adv; Y=D$	névutós kifejezés
1.IV.	$X' \rightarrow X ZP^*$	vonzatok, bővítmények
	a. $X=V, Adv, Inf, N; Z=D, Inf, Adv$	igei (jellegű) és főnévi fejek vonzattal
	b. $X=D; Z=N$	névelős főnévi csoport
1.V.	$X^n \rightarrow (X^n)^+ C X^n$	mellérendelés
1.VI.	$X \rightarrow x$	lexikai behelyettesítés

A I. séma például a korábban már szóba került *triviális újrárás* valamennyi elképzelhető esetét megragadja (vállalva még a túlgenerálás veszélyét is): X tetszőleges szótári kategória lehet, n pedig értelemszerűen az első vagy a második (már csoport szintű) kiterjesztés megjelölésére szolgál. A II. kötet P1.1.i. elemzésében például a *folyosói* jelző melléknévi csoportjának kialakításában az I. szabályséma kétféle alkalmazással is részt vesz, amelyek közös vonása, hogy $X = A$; a kiterjesztés mérőszáma pedig így alakul: $n=2$ ($AP \rightarrow A'$), illetve $n=1$ ($A' \rightarrow A$). Ugyanilyen kiterjesztés-értékek mellett az X általános kategória Adv-ként (pl. *kissé*) vagy N-ként (*diákoknak*) is megvalósulhat. A túlgenerálás veszélyével azért is nem foglalkozunk, mert a triviális újrárás a garancia arra, hogy a mondataink véges hosszúságúak maradnak, amellet az X' elméletben is bennefoglaltatik az a lehetőség, hogy egy fej tényleges bővítmény nélkül terjed ki X' -sá, majd üres módosítói pozícióval éri el az $X^n=XP$ szintet. Érdemes tehát a triviális újrárás lehetőségét korlátok nélkül szabályba foglalni, még ha egy adott nyelv adott kategóriája esetében esetleg szükséges kizárunk az alkalmazását, például lexikai követelményekre hivatkozva (ez a még nem tárgyalt kategóriák esetében merül majd fel, illetve jelenleg a C kötőszói kategória esetében).

A IV. séma ragadja meg az X' elmélet lényegét: egy fejbe kerülő elem általában olyan lexikai követelményekkel érkezik, amelyeket a fej mögötti egy vagy több bővítményi pozíció (a folyóhasonlat alapján nyilván) csoportokkal történő kitöltése révén elégíthetünk ki. A ZP^* jelölés nulla csoport megjelenését éppúgy megengedi, mint 3 vagy 33 csoportét; az utóbbira vonatkozó lexikai követelmény persze nem létezik, de a határ kiszabását (éppen ezért) nem szükséges a szintaxisra bízunk.

Az 1.IV.a. sorban a IV. séma azon eseteit összegeztük, amelyekben egy alapkategóriába eső szó – elsődlegesen mondjuk egy ige – megkapja a vonzatait, legalábbis első közelítésben a mögötte felsorakozókat. Például a *magyarázta* igei fej mögött így sorakozhat fel a *kinek* és a *mit* kérdésekre válaszoló csoport a P1.1.i. elemzésben ($V' \rightarrow V DP DP$). Ha képzés történik, egy ige a kimeneti szófajra is nagy mértékben átörökíti vonzatigényét (ld. Alberti (2006b) tanulmányát, továbbá a Kiefer-féle (2000b) morfológiaikötet képzőkkel foglalkozó cikkeit): például az *(át)érezve* határozói igenév számára egy Adv fejet generáltunk, de a *mit* kérdésre válaszoló vonzat ott áll mellette egy bővítményi helyen, mintha csak az *(át)érez* ige lenne jelen ($Adv' \rightarrow Adv DP$). Hasonló a

helyzet a főnévvé avanszált *tájékoztató* szó követelményével: a *miről* kérdésre válaszoló vonzat csoportja egy N' alatti bővítményi helyen jelenik meg, a következő konkrét újíró szabálynak köszönhetően: N' → N DP. Vegyük azonban észre, hogy olyan névszói fejek mellett is megjelenhetnek vonzatok, amelyeknek nincsen igei töve: pl. *cikk a szintaxisról, büszke a fiára, túl a folyón*; nem akarjuk továbbá eleve kizárni a bővítményi pozíciókból a szabadon odajáruló szintagmákat sem (pl. *eladta tegnap a lovát, elfogult sajnos a fiával*). Az 1.IV.a. alpont tehát még mindig többszörös általánosítást ragad meg; de specifikusabb, mint az 1.IV. séma, mert a következő bekezdésben tárgyalandó 1.IV.b. szabály más jellegű nyelvi követelmény megfogalmazására hivatott.

Ebben az alpontban egyetlen konkrét szabály foglal helyet, ami sajátos viszonyt mond ki a határozott névelő és a (potenciálisan jelzőkkel ellátott) köznévközött: a Szabolcsi-féle (1992) felismerés szellemében a kézenfekvőbbnek látszó megközelítés helyett – miszerint a kiépülő főnévi szerkezet venné magára a névelőt – azt feltételezzük, hogy a névelő igényli a főnevet, illetve általánosságban a főnévi kifejezést. Az alábbi példák ezt a gondolatot szemléltetik: bizonyos (majd később körüljárandó) feltételek mellett a köznévköz csupaszon is megáll (ld. *újságot, zenét* a (11a) pontban), a névelő azonban igényli a kiegészítést (v.ö. (11b-c)):

- (11) a. Péter *újságot* olvasott, Mari pedig *zenét* hallgatott.
 b. Péter olvasott *egy újságot*. / Péter (el)olvasta *az újságot*.
 c. *Péter olvasott *egy*. / *Péter (el)olvasta *az*.

A jelentéstan oldaláról nézve is meg lehet indokolni ezt a megközelítést: egy mondatban a főnévi jellegű kifejezések elsődleges feladata az, hogy *rámutatassanak* egy személyre, élőlényre, tárgyra vagy absztrakt fogalomra. A névelő ezt a *referenciális* funkciót látja el, tehát ő a meghatározó elem. Köznévi fejet és jelzős szerkezetekbe foglalt további információt pedig azért vesz maga mellé (D' → D NP → *a Peti előttünk heverő három vastag színes újságja*), hogy a rámutatás – akár a tényleges környezetre irányul, akár egy megelőző szövegrészre – sikeres legyen, ne adódhasson félreértés.

Mondhatja valaki ezen a ponton, hogy a tulajdonnevek elé nem illik névelőt tenni, pedig ezek aztán igazán a rámutatás célját szolgálják: egy egyedi szereplőre utalunk velük. A normatív nyelvészet egyik kedvelt témája a tulajdonnevek névelőzésének az ostorozása. Aki előítéletek nélkül próbál szembenézni a kérdéssel, az (tapasztalataim szerint) általában az alábbi (12) pontban közölt ítéleteket állapíthatja meg saját nyelvhasználatával kapcsolatban:

- (12) a. *Petinek* / *A Petinek becézzük / neveztük el a kisfiút.
 b. ^(?)Hol csavarog *a Peti* már megint?
 c. Nagyon kedvelem [?]*a Petit* / *a Beethovent / *a Beethovent*.

Másképpen megragadva: aki a fenti kérdőjeles szituációkban szinte mindig használna határozott névelőt, az sem használ a csillaggal megjelölt szituációkban. (12a) esetében a magyarázat éppen abban rejlik, hogy a kisfiúra *a kisfiú* kifejezéssel mutatunk rá, a *Petinek* tulajdonnév pedig egy állítást tesz a nevről, illetve a becenevről, és nem referenciális a használata. A (12c) példacsoportban pedig határozott jelentés-elkülönítő szerepe van a névelőhasználatnak: megkülönböztetjük a személyes ismerőst (*a Peti*) a híres embertől (*Beethoven*), illetve a néven nevezett állattól.

Mindebből azt a következtetést vonjuk le, hogy amennyiben referenciálisan használunk egy tulajdonnevet, annak szintaktikai bevezetéséhez igenis a IV.b. szabályra van szükség, amely kiépít egy D névelői pozíciót, ahová be is kell illesztenünk a határozott névelőt, és a jelentéstani komponensnek ezt „látnia” is kell (mert egyébként nem társít referenciális interpretációt a főnévi kifejezéshez). Variabilitás tehát a hangtani komponensben rejlik, mégpedig borzasztó sokrétűen. Függsz a beszélő dialektusától és szociolektusától, valamint az éppen kiválasztott stílusregiszterétől, hogy a névelő kitevését mennyire kerüli, illetve mennyi „meri” a (12c) pontban bemutatott jelentés-elkülönítő funkciót kihasználni.

A sorba rendezett szósorokra alkalmazható hangtani szabályrendszerben – tehát nem a szintaktikai szabályok körében – minden további nélkül gyárthatunk olyan szabályt, amely egy tulajdonnév előtt törli a határozott névelőt; és ennek a szabálynak a kötelező vagy választható alkalmazását függővé tehetjük a fentiekben említett tényezőktől. A normatív nyelvészek hozzáállásával tehát nem helyezkedünk eleve szembe, nem mondjuk, hogy „ezen túl mindenki minden szituációban bátran használjon határozott névelőt a tulajdonnév előtt”, csupán azt állítjuk, hogy a referenciálisan használt tulajdonnév mellett mindenképpen ott lapul egy határozott névelő, és ennek kitevésével egy dialektus, szociolektus, stílusregiszter és/vagy sajátos jelentésárnyalat érzékeltetését vállaljuk. Az a tény, hogy egy szabály nem az alapvető szintaktikai komponensben működik, teljes harmóniában áll azzal, hogy labilisabb, könnyebben megszeghető, és nyelvi variánsok elkülönítésében játszik szerepet.

A határozatlan névelő kérdésére még visszatérünk; most azonban térjünk át az X' elmélet szerinti *módosítói* pozíciót bevezető III. szabálysémára! Az ige esetében az előtte megjelenő kiténtetett elem szerepét az *igekötő* szokta eljátszani, és ez a tulajdonság az igevekre is öröklődik: ld. *el-határozta*, *át-érezve*, *le-hangoló* a P1.1.i. példában. Ezt az általánosítást ragadja meg a II.a szabályséma. Az persze indoklásra szorul, hogy az igevegek esetében is független szintaktikai létet tulajdonítottunk az igekötőnek (13a-c), míg bizonyos esetekben a szóképzés más lépéssorozaton keresztül valósul meg (13d):

- (13) a. Péterék [*el is magyarázták*] / [*magyarázták el*] a diákoknak a tájékoztatót.
 b. A gondjaimat komolyan véve, sőt mélyen *át is érezve* szolt hozzám.
 c. Ezek után tartottak egy unalmas, sőt kissé *le is hangoló* tájékoztatót.
 d. *szakszerűen és *meg is nyugtatóan* magyarázták el... [ld. *megnyugató+an*]

A mértékhatározó (pl. *kissé*, *nagyon*) az igenév előtti helyzetben sem a módosítói pozíció betöltője, mert (egy később meghatározandó értelemben) nem tekinthető az igekötő általánosításának. Így hát akár az összetett *lehangoló*, akár a triviális *feszült* melléknévi igenév előtt találjuk, egy teljes AP-re kell csatolni az X' elmélet terminológiája szerint; de a csatolásokat majd később ismertetjük.

Most vizsgáljuk meg a főnévi szerkezetek módosítói pozícióját! A III.b. sor két szabályt tartalmaz, melyek a magyar nyelvben használható kétféle *birtokos* elhelyezését teszik lehetővé a fentiekben felvázolt kétfedelű referenciális főnévi szerkezetben. A „látható” toldalékkal nem jelölt, „rövid” birtokos a főnévi fejhez tartozó határozott névelőt *követi* a (14d) tanúsága szerint, így tehát az NP első összetevőjeként, azaz a módosítójaként kell ábrázolnunk. A „hosszú” (-nAk ragos) birtokos viszont nem állhat a köznévi és az ahhoz tartozó határozott névelő között (**a Chomskynak cikke*), hanem a névelő előtt kell állnia a szórendben ((14b): *Chomskynak a cikke*). Ez pedig az NP-t beágyazó DP módosítói pozíciójaként ábrázolandó. A (14c) példa azt szemlélteti, hogy a birtokost a főnévi fej mögé

is helyezhetjük, vonzataként felfogva ($N' \rightarrow N DP DP \rightarrow$ *cikke [Chomskynak] [a szintaktikai szerkezetekről]*). Majd a következő fejezetben amellet fogunk érvelni, hogy az igekötőben és a birtokosokban van valami közös: oly módon tartoznak a mellettük található (igei, illetve főnévi) fejhez, hogy annak „kitüntetett” hozzátartozói, és ezért predesztináltak a kitüntetett módosítói helyre a megfelelő csoporton belül.

- (14) a. *Chomsky* egy régi *cikke* a szintaktikai szerkezetekről
 b. *Chomskynak* egy / a régi *cikke* a szintaktikai szerkezetekről
 c. egy régi, de még máig közkedvelt *cikke* Chomskynak a szintaktikai szerkezetekről
 d. *Az én két / egy szép lovam többet ér, mint a te négy (keshedt) lovad.*

A példákban a hagyományosan *határozatlan névelőnek* tekintett *egy* szóról is érdekes dolgok derülnek ki, a kétféle birtokos és a határozott névelő szerkezeti elhelyezését követően. A (14a) példában az *egy*-et szabad valamilyen számnévvel helyettesítenünk (pl. *Chomsky négy régi cikke*), határozott névelővel viszont nem (**Chomsky a régi cikke*). Szerkezeti helye tehát a (14d) példa alapján úgy határozandó meg a határozott névelőéhez, a rövid birtokoséhoz és a minőségjelzőéhez képest, hogy a két előbbi után, az utóbbi előtt kell beillesztenünk. Mivel az NP módosítója már foglalt az N' csomópont előtt, marad az N' -ra való *rácsatolás* lehetősége az X' elmélet – mint a magyarázó adekvátság biztosítéka – szerint.

A csatolás eseteit majd hamarosan áttekintjük, előbb azonban ejtsünk szót a III.c. szabályról! A *névutós* szerkezetek olyan jellegű megragadásáról van szó, ami a (rövid) birtokos szerkezettel való hasonlóság alapján áll: *(én)mellettem ~ (az én) kutyám, (te)melletted ~ (a te) kutyád, Péter mellett ~ Péter kutyája...* Ha a *mellett* névutó számára az adverbális kategóriát szavazzuk meg (némi egyszerűsítés áldozatává téve az önálló névutói kategóriát), akkor a köznévi fejjel (N) lesz analóg a névutói fej (Adv), és mindkét esetben egy DP kerül a módosítóba. Példával az ágrajzos kötetben P1.6. szolgál.

Az X' elmélet eddig tárgyalt lehetőségeit bővítő *csatolási* műveletet a II. szabályséma rögzíti. Mennyiben tér el a csatolási viszony az eddig tárgyaltaktól? A bővítményi helyekre a fejnek van szüksége, hogy elhelyezze a vonzatait, a módosítói hely pedig szintén egy vonzatszerű összetevőnek kell, amely a fejjel sajátos, kitüntetettnek mondható viszonyban áll. A csatolt összetevőt nem várja egy X fej, nem ő az, ami X' -sá bővíti az X fejet, vagy XP-vé az X' kiterjesztett összetevőt. A csatolt összetevő szabadon járul az X' vagy XP kiterjesztési szinthez, ezért bármikor el is hagyható, és nem másosít a kiterjesztési szinten. A szórend alapján állapíthatjuk meg, hogy mely szinten jelenik meg.

A II.a. szabálysor egyik gyakori alkalmazása a fok- és mértékhatározó. Hova is illeszthetjük be például a *nagyon* adverbális csoportot?

- (15) a. Péter *nagyon* megszokta a jólétet.
 b. A jólétet *nagyon* megszokó emberek a legkisebb kényelmetlenségtől is megijednek.
 c. *Nagyon* megszokva / megszokni a jólétet...
 d. Egy *nagyon* okos lány nem merészkedik *nagyon* messzire a biztonságos háztól.

Tekintve a betöltött igekötői helyeket a (15a-c) példákban, teljes VP-re, AP-re, illetve AdvP-re vagy InfP-re kell csatolnunk a fokhatározót. Világos, hogy a II.a. szabályhalmaz az igenévképzés alapján fogalmazza meg a maga általánosítását, de a melléknévi és a határozói szófaj igei eredet nélkül is alkalmas a fokhatározó csatolás útján történő befogadására a (15d) példa alapján; ilyenkor persze triviálisan kell kiépíteni a csatolási helyként szolgáló AP-t és AdvP-t.

A főnévi szerkezetbe nem határozói csoport csatolható be, hanem melléknévi (AP), illetve számnévi (DetP): v.ö. *nagyon kapkod ~ nagy kapkodás, kétszer meghív ~ két meghívás (kétszeri meghívás)*. A II.b-c. szabályok rögzítik az *egyetlen* lehetséges csatolási helyet, ami az N' kiterjesztési szint, hiszen a rövid birtokos (az NP módosítójában!) a minőség- és mennyiségjelzők előtt áll. A (8) példásor kapcsán már korábban is érveltünk emellett. A minőség- és mennyiségjelzők azonos csatolási helye mellett az alábbi (16b-c) példák szólnak (elismerve, hogy más példák komolyan felvetik a túlgenerálás veszélyét ezen a ponton):

- (16) a. a bátyám két hatalmas harapós kutyája
 b. az [_{AP} *öbölben veszteglő két büszke holland* vitorlás
 c. a *tizenkét* [_{AP} *némán veszteglő*] *holland* vitorlás
 d. D [_{NP} Chomsky egy régi cikke a szintaktikai szerkezetekről]
 e. D [_{NP} [_{N'} egy régi cikke Chomskynak a szintaktikai szerkezetekről]]

A (16) példásor utolsó két pontjában a (14) sorozatból már ismerős példák láthatóak. A kérdés, amire választ kell találnunk az adott keretben: amennyiben az *egy* szót mindenképpen a számnevekkel azonos módon kezeljük, azaz N' szinten csatolt triviális DetP-ként illesztjük a főnévi szerkezetbe a szórend miatt, ugyanakkor a referencialitás miatt – hiszen ha határozatlanul is, de rámutatunk egy személyre, élőlényre, tárgyra vagy absztrakt fogalomra – az NP-t egy D fej bővítményeként vezetjük be, milyen hangalak feleltethető meg ennek a D fejnek?

A válasz nem lehet más, mint hogy egy *üres* hangalak. Majd látjuk fejezetről fejezetre, hogy a transzformációs generatív nyelvelméletben elfogadott ez a lehetőség, hiszen egy összetevő-mozgatás nyomán is egy üres hangalak marad a mozgató szerkezeti kiindulópontjában. Az üres elemek legkülönbözőbb típusainak az elburjánzása az az ár, amit a finoman kidolgozott, mindenféle grammatikai kapcsolatot megjelenítő reprezentációért meg kell fizetni.

A saussure-i rendszerszemlélettől persze nem idegen a hangalakot nem öltő elemek lehetősége egy-egy összetartozó elemsorozatban. Az alábbi (17a) ragozási sorban például a kopula egyes szám harmadik személyű, jelen idejű, kijelentő módú alakja oly módon tud formailag szemben állni a többi jelen idejű, kijelentő módú alakkal, hogy üres hangalakkal rendelkezik, míg a többi alak különféle hangsorokkal fejeződik ki. A magyar esetrendszerben is van egy olyan hangalak, az alanyeseté, amely ürességével áll szemben a többivel (17b). Megfigyelhető, hogy egy rendszeren belül éppen a legalapvetőbb elem fejeződik ki az üres hangalakkal; ez kézenfekvő is, hiszen így tud takarékoskodni a nyelv: a leggyakoribb elem kapja a lehető legrövidebb hangalakot. Ebben a megközelítésben kétféle névelő van a magyarban: a határozott *a(z)*, és a hangalakot nem öltő, Szabolesi (1992) által **O** szimbólummal jelölt határozatlan társa (17c). Az *egy* pedig mindig számnévként tekintendő; ez a funkciója akkor kerül előtérbe, amikor hangsúlyos, és ily módon lehetséges más számértékekkel való szembenállást fejez ki.

- (17) a. én tanár *vagyok* – te tanár *vagy* – ő tanár $\emptyset_{van}$ – mi tanárok *vagyunk* – ...
 b. Péter-*nek*_{Dat} – Péter-*t*_{Acc} – Péter- $\emptyset$ _{Nom}
 c. [[D a] [_{NP} cikk]] – [[D **O**] [_{NP} egy cikk]]

A VI. szabályséma a *lexikai behelyettesítésről* gondoskodó újráíró szabályokat gyűjti egybe. A X egy szótári kategóriára utal, a x pedig egy konkrét szóra, ami persze éppen az illető kategóriába esik. Az N kategória például így írható újra: N → *kutyáinkról*.

- (18) a. (A) – Mari – adott – **O** – egy – tanácstalan – lánynak – **O** – néhány – használható – ötletet
 b. D N V D Det A N D Det A N
 c. A fiam kapott az egyik régi barátjától két gyönyörű labdát.
 d. A barátom olvasott három vastag könyvet az egyik afrikai nyelvről.

A generálási műveletsor végcélja egy-egy magyar mondatnak a levezetése. Például az ágrajzkötet P1.5. elemzése annak igazolásaként fogható fel, hogy grammatikánk képes létrehozni a (18a) példában közölt magyar szósort; ami egy kétségkívül kifogástalan magyar mondat, amennyiben az üres elemek helyén nem ejtünk semmiféle hangalakot (ugyanakkor a szemantika megkapja az általa hordozott információt). A *végső* behelyettesítésekkel kapott szósort a generatív levezetés *terminális* sorának nevezik; és éppen a lehetséges terminális sorok halmaza szolgáltatja a magyar nyelvet – azaz annak teljes mondathalmazát –, amennyiben grammatikánk deskriptíve adekvát. A szintakta számára azonban tulajdonképpen érdekesebb a végső behelyettesítések előtti alapkategóriák sorozata, amit *preterminális sornak* nevezünk, hiszen őt nem a szavak érdeklik, hanem a szófajok kombinációs lehetőségei. E bekezdés előtt a (18b) pontban éppen a (18a) mondat preterminális sora látható. A (18c-d) példapár pedig azt szemlélteti, hogy ugyanez a preterminális sor más mondatokhoz is társítható.

Az 1.0. számozású újíró szabály formailag nem felel meg az X' elméletnek, hiszen a bemeneti oldalán nem egy kiterjesztett kategória szerepel; ráadásul a kimeneti oldalán is csak csatolás esetén állhatna két csoport. Ezt a szabályt csupán a hagyományos mondatelemzés újíró szabályokkal való átírásának a céljából vettük fel. Azt a klasszikus elképzelést ragadja meg, hogy egy mondat egy alanyi részből és egy állítmányi részből áll, ahogyan azt az alábbi (19a) mondat példázza.

- (19) a. [_{DP} Péterék] [_{VP} elmagyarázták a diákoknak a tájékoztatót].
 b. Hajnalodik.
 c. Szemerkél az eső.
 d. [_{DP} Péternek] [_{VP} tetszenek a magas, szőke lányok].

A további példák már azt mutatják, hogy a klasszikus *szubjektum – predikátum* tagolást megfogalmazó 1.0. szabály nemcsak elméletileg problémás, hanem számos mondat típus leírására sem alkalmas. A (19b) mondat például hiánytalan, noha nem tartalmaz alanyi részt, még csak olyan rejtett formában sem, mint az a mondat, hogy *Szeretlek*. A (19c) mondat pedig tartalmaz ugyan alanyi részt, de nem az állítmányi részt *előtt*. Végül a (19d) mondat furcsasága abban nyilvánul meg, hogy az állítmányi rész előtt a főnévi szerkezet nem alanyesetben áll, mégis úgy érezzük, hogy a mondat „Péterről szól”, tehát egy pragmatikai értelemben mintha Péter mégis csak alanyi szerepet töltene be...

A megoldást majd ismét hangalakot nem öltő elemek fogják nyújtani: olyan „mondatszervező” operátorok, amelyek az X' elmélet szerint fogadnak be egy állítmányi részt a komplementumukba, illetve kínálnak maguk előtt egy szubjektumnak való pozíciót vagy éppen másfajta pozíciót. Kétféle semleges és sokféle egyéb magyar mondat típust tudunk majd így definiálni; de ne vágjunk a dolgok elébe (ld. 2-3. fejezet)!

A *mellérendelésről* kíván még számot adni a G1. újíró szabályrendszerünk, az V. szabályséma révén. Ez a szabályséma egyszerre nagyon általános és nagyon megszorító: *tetszőleges* X kategória *tetszőleges* (értelmezhető) n-edik kiterjesztését érintheti (n = 0, 1 vagy 2), a C mellérendelő kötőszó előtt pedig *tetszőleges* (pozitív) számú összetevő állhat

(1, 2, 3 vagy elvileg bármilyen véges számú), ám a koordinált tagok *ugyanabból* az X^n összetevői kategóriából kell, hogy kikerüljenek, és a kapott összetevő kategóriája is ez kell legyen, továbbá a kötőszónak mindig éppen az utolsó tag előtt kell állnia. Az alábbi (20a) példában négy DP-t koordináltunk az előírt módon.

- (20) a. $[_{DP} [_{DP} \text{ Péterék}], [_{DP} \text{ Robiék}], [_{DP} \text{ Sanyiék}] \text{ és } [_{DP} \text{ Tomiék}]]$ ott kapnak sátorhelyet!
 b. $[_{DP} [_{DP} \text{ Berci}] \text{ és } [_{DP} \text{ Marci apró fekete } [_{N'} \text{ kutyái és macskái}]]]$ ...
 c. $[_{DP} [_{DP} \text{ Berci és Marci}] [_{N'} \text{ apró fekete kutyái}] \text{ és } [_{N'} \text{ macskái}]]]$ ...
 d. $CP \rightarrow X^n C' \rightarrow X^n C X^n$

Ez a (20a) példa tisztán megmutatja, hogy mi a mellérendelés döntő tényezője: valamennyi koordinált tag külön-külön is a *kik* kérdésre felel, illetve együttesen is. Tehát a DP kategóriába sorolandó minden egyes koordinált tag, illetve a teljes alanyi kifejezés is. Ugyanakkor a szerkezet a mellérendelő kötőszó körül bontakozik ki, annak lexikai tulajdonságain múlik például az, hogy hány tag koordinálható (a *de* kötőszó például csak pontosan két tag mellérendelését vállalja). Az X' elmélet szerint tehát egy CP kategóriájú összetevőt kellene építenünk a fenti (20d) pontban bemutatott módon, DP helyett. Mivel ez intuíciónknak ellentmond, a generatív nyelvészet gyakorlatában egyelőre megmaradt a mellérendelés kivételnek az X' stratégiájú építkezés alól (miközben persze vannak törekvések az X' elmélettel összhangban álló megoldási lehetőségek feltárására is).

A fenti (20b-c) pontokban az ágrajzkrétet P1.4. mondatának kétféle elemzését elevenítem fel, egyrészt hogy már most legyen olyan példa, ahol nem csoportokat koordinálunk (hanem például az N kategória első kiterjesztését), másrészt hogy a mellérendelésből adódó tipikus szerkezeti többértelműségek lehetőségére is felhívjam a figyelmet. A kötőszó *szerkezeti* helyén múlik, hogy milyen típusú dolgok alkotják a mellérendelő szerkezet által leírt csoportot (csak emberek, vagy csak állatok, vagy vegyesen); és ezzel összefüggésben a minőségjelző csatolási helye is többféle lehet, amitől pedig az függ, hogy az adott minőségjelző minek a tulajdonságáról tesz állítást (csak kutyákéről, vagy kutyákéről és macskákéről egyenesen).

Áttekintettünk tehát egy olyan generatív szabályrendszert, amely így első közelítésben csupán az újraíró szabálytípust alkalmazta, transzformációs szabályokat még nem. A hagyományos magyar mondattani elemzések leíró kapacitását itt-ott már így is túlléptük (eltekintve az alárendeléstől): egyrészt a szórendről is számot adtunk, másrészt birtokosból például két fajtát tudtunk megkülönböztetni, elszámoltunk a névelőkkel is, a minőségjelzők esetében pedig meg tudunk különböztetni egyfajta hierarchikus elrendezést (ld. (16)) a mellérendelő jelzőhalmazától. Másfelől nézve az UG egy parametrikus variánsaként állítottuk elő ezt a hagyományos megfigyelésekre épített magyar grammatikát.⁷

⁷ Ebben a lábjegyzetben bemutatok egy olyan generatív grammatikai szabályrendszert, ami éppen az 1. lábjegyzetben megemlített absztrakt nyelvet határozza meg. A nyelvet így ragadhatjuk meg egy halmazelméleti definícióval:

a. $L = \{ x \in \{a,b\}^* : (x)_1 = (x^R)_1 \}$.

Olyan *a* és *b* szimbólumokból összerakható füzérekről van szó, amelyek első tagja megegyezik az utolsóval, vagyis a fordítottjának az első tagjával. A generatív szabályok pedig:

b. $\{S \rightarrow aTa, S \rightarrow bTb, T \rightarrow aT, T \rightarrow bT, T \rightarrow \lambda, S \rightarrow a, S \rightarrow b\}$.

Ezek egytől egyig újraíró szabályok, ugyanúgy, mint a G1. magyar grammatika szabályai. Az első szabály arról gondoskodik, hogy ha egy generálható füzér *a*-val kezdődik, akkor azzal is végződjön. A második szabály ugyanezt biztosítja a *b* szimbólummal kezdődő füzérek esetén. A *T* segédszimbólum a generálható füzérek középső „összetevőjéért” felelős, annak szintagmatikus kategóriájaként fogható fel. A harmadik és a negyedik

szabály azt biztosítja, hogy egy grammatikus fűzér belsejében tetszőlegesen sorjázhatnak a és b szimbólumok (tetszőleges, persze véges mennyiségben és tetszőleges sorrendben). Az ötödik szabályban szereplő λ szimbólum az üres fűzérre utal, és valamelyest a triviális újrajrúhoz hasonlítható a szerepe: a T kategóriájú összetevőt a generálás során előbb vagy utóbb üres „hangalakúnak” kell választanunk, hiszen a végtelenségig nem folytatható egyetlen generatív levezetés sem. Végül az utolsó két szabály két konkrét egytagú fűzért állít elő közvetlenül az S kezdőszimbólumból kiindulva; a következőket: $\langle a \rangle$, illetve $\langle b \rangle$. Vegyük ugyanis észre, hogy az eddigi szabályokkal csak olyan fűzereket állíthatunk elő, amelyekben ténylegesen „leteszünk” kettő, bár megegyező szimbólumot ($a\dots a$, $b\dots b$). Tekintsünk végül néhány generálást!

c. $S \rightarrow aTa \rightarrow aa$

d. $S \rightarrow b$

e. $S \rightarrow bTb \rightarrow baTb \rightarrow babTb \rightarrow babbTb \rightarrow babbbTb \rightarrow babbbbaTb \rightarrow babbbbaaTb \rightarrow babbbbaabTb \rightarrow babbbbaabb$